

ΑΡΧΑΙΑ ΚΥΠΡΟΣ

Πρόσφατες εξελίξεις στην αρχαιολογία
της ανατολικής Μεσογείου

Αθήνα 2017

ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΥΚΛΑΔΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΑΡΧΑΙΑ ΚΥΠΡΟΣ

Πρόσφατες εξελίξεις στην αρχαιολογία
της ανατολικής Μεσογείου

Επιμέλεια

Νίκος Παπαδημητρίου – Μαρία Τόλη

Αθήνα 2017

Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης

Χορηγοί έκδοσης

**CYCLADIC ART
FOUNDATION**

Μορφωτικό Γραφείο Κυπριακής Πρεσβείας

Εκδότης

Ίδρυμα Νικολάου & Ντόλλης Γουλανδρή – Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης

Νεοφύτου Δούκα 4

Αθήνα 106 74

www.cycladic.gr

Τίτλος

Αρχαία Κύπρος. Πρόσφατες εξελίξεις στην αρχαιολογία της ανατολικής Μεσογείου

© Ίδρυμα Νικολάου & Ντόλλης Γουλανδρή – Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα 2017

Επιμέλεια

Νίκος Παπαδημητρίου – Μαρία Τόλη

ISBN: 978-618-5060-23-7

Εικόνες εξωφύλλου

- Λεπτομέρεια πήλινου ομοιώματος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από τον Τάφο 50 του νεκροταφείου της Αγίας Παρασκευής στη Λευκωσία (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου) [από το άρθρο του Γ. Γεωργίου].
 - Λεπτομέρεια της διακόσμησης λίθινης σαρκοφάγου των αρχών του 5ου αι. π.Χ. από τον Τάφο 176 στη θέση Κούκλια-Κάτω Αλώνια (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου) [από το άρθρο του Ε. Ράπτου].
 - Λεπτομέρεια του φορτίου από το ναυάγιο του Μαζωτού (4ος αι. π.Χ.) πριν την έναρξη της ανασκαφής (φωτομωσαϊκό: Bruce Hartzler © EPENAE, Πανεπιστήμιο Κύπρου) [από το άρθρο της Σ. Δεμέστιχα].
- Η χρήση των εικόνων γίνεται με την άδεια του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου και των ανασκαφών.

Απαγορεύεται η εν όλω ή εν μέρει ανατύπωση, αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή των κειμένων και των φωτογραφιών της έκδοσης χωρίς την έγγραφη άδεια εκάστου συγγραφέα, των αρμόδιων φορέων που αναγράφονται στις λεζάντες των εικόνων και του Ιδρύματος Νικολάου και Ντόλλης Γουλανδρή – Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης.

Γραφιστική δημιουργία – Σελιδοποίηση

Γραφή & Χρώμα

www.grcolor.com

Εκτύπωση – Παραγωγή

ΛΥΧΝΙΑ Α.Ε. – Εφαρμογές Προβολής & Επικοινωνίας

Περιεχόμενα

Χρονολόγιο	8
Συντομογραφίες	10
Κατάλογος συγγραφέων	11
Εισαγωγή	13
1 Η πρώιμη προϊστορία της Κύπρου: αναζητήσεις και προκλήσεις Νίκος Ευστρατίου	17
2 Διαπολιτισμικές σχέσεις και νέες κοινοτικές ταυτότητες: το ανατολικό Αιγαίο, η δυτική Μικρά Ασία και η Κύπρος στο κατώφλι της Εποχής του Χαλκού Ουρανία Κουκά	43
3 Νέο φως στην προϊστορική Λευκωσία από πρόσφατες ανασκαφές Γιώργος Γεωργίου	69
4 Η κεντρική Κύπρος στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού: οι ανασκαφές στον Άγιο Σωζόμενο Δέσποινα Πηλείδου	93
5 Η παραγωγή και το εμπόριο του κυπριακού χαλκού κατά την Εποχή του Χαλκού: νέα δεδομένα Βασιλική Κασσιανίδου	111
6 Κυπριακή μεταλλοτεχνία της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στον μεσογειακό κόσμο Γιώργος Παπασάββας	135
7 Κυπριακό και αιγαιακό εμπόριο κατά την 2η χιλιετία π.Χ.: μια συγκριτική εξέταση Νίκος Παπαδημητρίου	159
8 Αποτυπώματα μιας χαμένης μνήμης: νέα δεδομένα για την πολιτεία της Αρχαίας Πάφου Μαρία Ιακώβου	189
9 «Ηρωικές» ταφές από την Παλαίπαφο Ευστάθιος Ράπτου	215
10 «Αμαθούς πόλις Κύπρου αρχαιοτάτη...»: η πόλη και οι νεκροπόλεις της Γιάννης Βιολάρης – Ελισάβετ Στεφανή	233
11 Το Αρχείο του Ιδαλίου - 1. Ιστορικό και αρχαιολογικό πλαίσιο Μαρία Χατζηκωστή	257
12 The Idalion Archive - 2. The Phoenician inscriptions Maria Giulia Amadasi Guzzo	275
13 «...καταδύσης της ολκάδος, απολέσθαι άπαντα...». Η υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα στο ναυάγιο Μαζωτού Στέλλα Δεμέστιχα	285
14 Από τον Ευέλθοντα στον Μενέλαο: νομισματική παραγωγή και οικονομική πολιτική στην Κύπρο, 6ος-4ος αι. π.Χ. Ευαγγελινή Μάρκου	301
ENGLISH OVERVIEW	
A The prehistory of Cyprus: current perspectives and future challenges Jennifer M. Webb	325
B Cyprus in the period of the kingdoms: recent discoveries Nota Kourou	331

Συντομογραφίες

Μετρικές

γρ.	γραμμάρια
εκ.	εκατοστά
μ.	μέτρα
χιλ.	χιλιοστά
χλμ.	χιλιόμετρα
cm.	centimetres
km.	kilometres
m.	metres

Γεωγραφικές

BA	βορειοανατολικός, -ή, -ό
BD	βορειοδυτικός, -ή, -ό
NA	νοτιοανατολικός, -ή, -ό
ND	νοτιοδυτικός, -ή, -ό

Χρονολογικές

αι.	αιώνας
KA	Κυπρο-Αρχαϊκή (περίοδος)
KK	Κυπρο-Κλασική (περίοδος)
ME	Μεσοελλαδική (περίοδος)
MEX	Μέση Εποχή του Χαλκού
MK	Μεσοκυπριακή (περίοδος)
MM	Μεσομινωική (περίοδος)
μ.Χ.	μετά Χριστόν
ΠΕΧ	Πρώιμη Εποχή του Χαλκού
ΠΚ	Πρωτοκυπριακή (περίοδος)
π.Χ.	προ Χριστού
ΥΕ	Υστεροελλαδική (περίοδος)
ΥΕΧ	Ύστερη Εποχή του Χαλκού
ΥΚ	Υστεροκυπριακή (περίοδος)
ΥΜ	Υστερομινωική (περίοδος)
χιλ.	χιλιετία
ΧΛ	Χαλκολιθική (εποχή)
BC	before Christ
c.	century
EB	Early Bronze (period)
EBA	Early Bronze Age
EC	Early Cypriot (period)
LBA	Late Bronze Age
LC	Late Cypriot (period)
MBA	Middle Bronze Age
MC	Middle Cypriot (period)
PPNA	Pre-Pottery Neolithic A
PPNB	Pre-Pottery Neolithic B

Άλλες

αρ. ευρ.	αριθμός(οί) ευρετηρίου
αρ. κατ.	αριθμός(οί) καταλόγου
βλ.	βλέπε
εικ.	εικόνα, -ες
Εμπ.	εμπροσθότυπος (σε νομίσματα)
κ.ά.	και άλλοι, -ες, -α
κ.εξ.	και εξής
κεφ.	κεφάλαιο
κτλ.	και τα λοιπά
πρβλ.	παράβαλε
Οπ.	οπισθότυπος (σε νομίσματα)
πιν.	πίνακας, -ες
π.χ.	παραδείγματος χάριν
τ.	τέως
φωτ.	φωτογραφία(ες)
ca.	<i>circa</i> (= around)
cat. no(s).	catalogue number(s)
cf.	<i>confer</i> (= compare)
ch.	chapter
e.g.	<i>exempli gratia</i> (= for example)
et al.	<i>et alii</i> (= and others)
fig(s).	figure/figures
i.e.	<i>id est</i> (= that is)
pl(s).	plate(s)
tab(s).	table(s)

Βιβλιογραφικές

AJA	American Journal of Archaeology
BAR-IS	British Archaeological Reports, International Series
BASOR	Bulletin of the American Schools of Oriental Research
BSA	Annual of the British School at Athens
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
CCEC	Cahiers du Centre d'Études Chypriotes
CIS	Corpus Inscriptionum Semiticarum
IJNA	International Journal of Nautical Archaeology
JAS	Journal of Archaeological Science
JFA	Journal of Field Archaeology
JHS	Journal of Hellenic Studies
JMA	Journal of Mediterranean Archaeology
OJA	Oxford Journal of Archaeology
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
RDAC	Report of the Department of Antiquities, Cyprus
SIMA	Studies in Mediterranean Archaeology
Suppl.	Supplement

Κατάλογος συγγραφέων

MARIA GIULIA AMADASI GUZZO

Ομότιμη Καθηγήτρια
Πανεπιστημίου Ρώμης 'La Sapienza'
mariagiulia.amadasi@uniroma1.it

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΙΟΛΑΡΗΣ

Αρχαιολογικός Λειτουργός
Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου
violarisyan@gmail.com

ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ

Αρχαιολογικός Λειτουργός Α'
Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου
ath-geo@cytanet.com.cy

ΣΤΕΛΛΑ ΔΕΜΕΣΤΙΧΑ

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ενάλιας Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πανεπιστήμιο Κύπρου
demesticha@ucy.ac.cy

ΝΙΚΟΣ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ

Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
efstrati@hist.auth.gr

MARIA ΙΑΚΩΒΟΥ

Καθηγήτρια Προϊστορικής και Πρωτοϊστορικής Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πανεπιστήμιο Κύπρου
mariai@ucy.ac.cy

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΣΣΙΑΝΙΔΟΥ

Καθηγήτρια
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πανεπιστήμιο Κύπρου
v.kassianidou@ucy.ac.cy

ΟΥΡΑΝΙΑ ΚΟΥΚΑ

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πανεπιστήμιο Κύπρου
ouraniak@ucy.ac.cy

ΝΟΤΑ ΚΟΥΡΟΥ

Ομότιμη Καθηγήτρια Αρχαιολογίας
Πανεπιστημίου Αθηνών
nkourou@arch.uoa.gr

ΕΥΑΓΓΕΛΙΝΗ ΜΑΡΚΟΥ

Κύρια Ερευνήτρια
Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
emarkou@eie.gr

ΝΙΚΟΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Επιμελητής Αρχαιοτήτων
Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης
nrapad@cycladic.gr

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΠΑΣΑΒΒΑΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πανεπιστήμιο Κύπρου
georgep@ucy.ac.cy

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΠΗΛΕΙΔΟΥ

Έφορος Μουσείων
Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου
dpilides@da.mcw.gov.cy

ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΡΑΠΤΟΥ

Αρχαιολογικός Λειτουργός
Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου
sraptou@hotmail.com

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΣΤΕΦΑΝΗ

Υποψήφια Διδάκτωρ
Πανεπιστήμιο Κύπρου
elis_stefani@hotmail.com

MARIA ΤΟΛΗ

τ. Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων
Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης
mtolis@cycladic.gr

JENNIFER M. WEBB

Καθηγήτρια Αρχαιολογίας
Τμήμα Αρχαιολογίας και Ιστορίας
Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών
Πανεπιστήμιο La Trobe (Μελβούρνη, Αυστραλία)
Επιστημονική Συνεργάτιδα Πανεπιστημίου Κύπρου
jenny.webb@latrobe.edu.au

MARIA ΧΑΤΖΗΚΩΣΤΗ

τ. Διευθύντρια
Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου
hadjicostim@cytanet.com.cy

Μνήμη Ντόλλης Γουλανδρή¹

Εισαγωγή

Ποιά, άραγε, ήταν η Πάφος που είχε ακουστά ο Όμηρος ως φημισμένη λατρευτική θέση; Αυτός πρώτος συνδέει την Αρχαία Πάφο με τη θεά Αφροδίτη (*Οδύσσεια* θ 362-363), την οποία, μάλιστα, αποκαλεί και *Κύπριδα* (*Ιλιάδα* Ε 330). Σε ποιά ξεχασμένη οικονομία και σε ποιά δυσανάγνωστο ιστορικό επεισόδιο μπορεί να οφείλεται η φήμη του τεμένους της Άνασσας στους πρώτους αιώνες της Εποχής του Σιδήρου, όταν δεν ήταν παρά το λατρευτικό κέντρο μιας κυπριακής πολιτειακής αρ-

χής, της πόλης-βασιλείου της Πάφου, που υπήρξε ο πυρήνας από τον οποίο διαδόθηκε στην Κύπρο η γραφή της ελληνικής γλώσσας στο κυπριακό συλλαβάριο; Μεγαλιθικό, και ως εκ τούτου εμβληματικό, το τέμενος της Πάφου (**εικ. 1**) έζησε μια δεύτερη ζωή μετά την κατάκτηση της Κύπρου από τους Πτολεμαίους και την κατάλυση των τοπικών βασιλείων στο τέλος του 4ου αι. π.Χ.: αναδείχθηκε σε «παγκύπριο» ιερό και κέντρο λειτουργίας του *Κοινού των Κυπρίων*. Έτσι, από τον 3ο αι. π.Χ. άρχισε να ξεχνιέται ο πρωτογενής του ρόλος ως διαχειριστικού κέντρου της αρχαίας

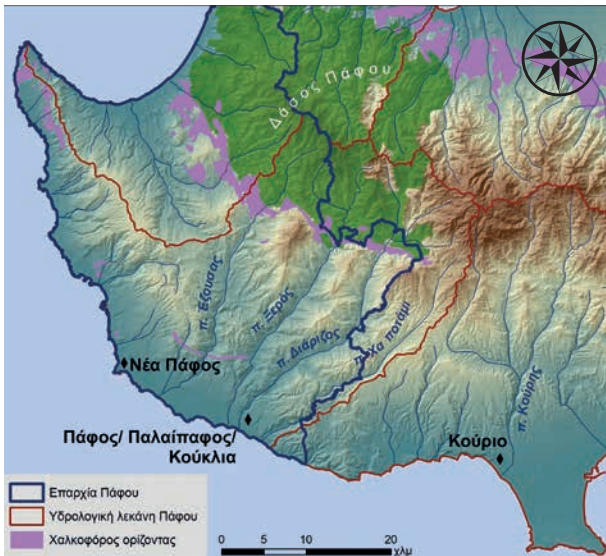

1. Οι σωζόμενοι μεγάλιθοι του τεμένους στον αρχαιολογικό χώρο του ιερού της Παλαιπάφου (φωτ. Μ. Ιακώβου).

¹ Ο τίτλος της ανακοίνωσης αφορά στην αναζήτηση μιας χαμένης μνήμης αλλά η ανακοίνωση αφιερώνεται σε μια ολοζώντανη μνήμη. Μπορεί να έχουν περάσει τρεις και πλέον δεκαετίες, όμως δεν ξεχνώ ότι η πρώτη διάλεξη που έδωσα ποτέ στην Ελλάδα ήταν στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, μετά από πρόσκληση της αείμνηστης δέσποινας Ντόλλης Γουλανδρή. Είχε προηγηθεί η οργάνωση δύο κυπριακών εκθέσεων ιδιαίτερης σημασίας για τη διατήρηση της μνήμης και της ιστορίας της λαβωμένης αλλά μαχόμενης Κύπρου: το 1989, στο πλαίσιο διεθνούς συνεδρίου χαρτογραφίας, η μεγαλόθυμη κυρία Γουλανδρή φιλοξένησε και στήριξε με την προσωπική της συμμετοχή την έκθεση της Ιστορίας της Κυπριακής Χαρτογραφίας. Ήταν η πρώτη διεθνής προβολή των σπάνιων χαρτών που είχαν αρχίσει να συγκεντρώνονται από το Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου με πρώτιστο στόχο τη διατήρηση της τοπωνυμικής ιστορίας και, ως εκ τούτου, της ταυτότητας της κατεχόμενης γης της Κύπρου. Δυο χρόνια αργότερα, το 1991, το Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης φιλοξένησε τη δεύτερη συλλογή του Πολιτιστικού Ίδρυματος, σε μια έκθεση αφιερωμένη στην Ιστορία της Κυπριακής Νομισματοκοπίας, η οποία συνόδευσε την απονομή του Βραβείου Ωνάση στον Βάσο Καραγιώργη. Αναπολώντας εκείνη την εποχή, σκέπτομαι ότι οι πολιτιστικές επιλογές της Ντόλλης Γουλανδρή, ιδιαίτερα σε σχέση με την Κύπρο, είχαν εμβέλεια εθνικών παρεμβάσεων. Γι' αυτό και ως Κυπρία δεν τη λησμονώ.

πολιτείας, που έκτοτε μετονομάστηκε σε Παλαίπαφο.² Η πληθώρα των γραπτών πηγών της Ρωμαϊκής περιόδου που ασχολούνται με την λατρεία της θεάς, σε συνδυασμό με τις «κλασικιστικές» προσεγγίσεις δύο βρετανικών αποστολών, που προσπάθησαν να ερευνήσουν το ιερό και την ευρύτερη περιοχή στα τέλη του 19ου και τα μέσα του 20ου αιώνα αντίστοιχα,³ απομάκρυναν την έρευνα τόσο από τον αρχικό χαρακτήρα του ιερού όσον και από το νόημα που μπορεί να είχε η ίδρυση της Αρχαίας Πάφου στις αρχές της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

Το Ερευνητικό Πρόγραμμα Παλαιπάφου (The Palaepaphos Urban Landscape Project: PULP), που εγκαινιάστηκε το 2006 και βασίζεται στην ανάλυση του τοπίου με χρήση Συστημάτων Γεωγραφικών Πληροφοριών (GIS), έθεσε ως στόχο την αναζήτηση του αποτυπώματος μιας χαμένης οικονομικής μνήμης σε ένα τοπίο όπου, εξαιτίας αλλαγών στις χρήσεις γης και μετασχηματισμών της ακτογραμμής, η αρχαία πολιτεία παρέμενε άφαντη και αποκομμένη από τη χώρα της, τον οικονομικό πνεύμονα από τον οποίο θα προερχόταν η

2. Όρια σύγχρονης επαρχίας Πάφου, υδρολογικής λεκάνης Πάφου και χαλκοφόρου ορίζοντα. (PULP@).

γεωργική παραγωγή, που θα συντηρούσε την πολιτεία, και οι πρώτες ύλες για τη βιοτεχνική και βιομηχανική οικονομία. Γι' αυτό και ορίσαμε την υδρολογική λεκάνη της Πάφου ως το χωρικό όριο του ερευνητικού μας προγράμματος⁴ (εικ. 2), ώστε η ανάλυση τοπίου να συμπεριλάβει τον ορίζοντα των νοτιοδυτικών πλαγιών του Τροόδου, εκεί όπου βρίσκονται οι πολυτιμότερες πρώτες ύλες της Πάφου: τα χαλκοφόρα στρώματα και η ξυλεία του Δάσους της Πάφου.

Διαχρονική προσέγγιση: το πρόσφατο παρελθόν και τα ερωτήματα

Σήμερα, τα Κούκλια, όπως είναι γνωστό από τον Μεσαίωνα το χωριό που ζει επί των ερειπίων μικρού μόνο τμήματος της Αρχαίας Πάφου, βρίσκεται δίπλα σε έναν σύγχρονο αυτοκινητόδρομο, που συνδέει τη Λευκωσία με την Πάφο σε λιγότερο από δύο ώρες, και σε απόσταση μερικών χιλιομέτρων από το δεύτερο διεθνές αεροδρόμιο της Κυπριακής Δημοκρατίας. Οι κάτοικοι μπορούν να ζουν άνετα στο χωριό τους και να δουλεύουν στην Πάφο ή στη Λεμεσό, ενώ τα παιδιά τους φοιτούν σε γυμνάσια και λύκεια της σύγχρονης Πάφου, διοικητικής πρωτεύουσας της επαρχίας και διαδόχου σχήματος της (αρχαίας) Νέας Πάφου, που βρίσκεται σε απόσταση 12 μόνο χιλιομέτρων δυτικά των Κουκλιών. Χρειάστηκε, όμως, να προηγηθεί ο χαμός της μισής Κύπρου και να περάσουν σχεδόν δύο δεκαετίες από την τουρκική εισβολή και συνεχιζόμενη από το 1974 κατοχή του βόρειου τμήματος της νήσου, πριν αναπτυχθεί, πρωτίστως τουριστικά, η δυσπρόσιτη έως τότε επαρχία της Πάφου.

Γνώρισα πρώτη φορά τα Κούκλια (παραφθορά του Κουβούκλια),⁵ πέντε χρόνια μετά το 1974. Για ένα παιδί που είχε γεννηθεί και μεγαλώσει στο μεγάλο μεσογειακό λιμάνι της Αμμοχώστου, στην ανατολική ακτή της Κύπρου, η εικόνα που αντίκρισα το 1979 ήταν τραυματική. Η εμπειρία ενός τόσο εμφανώς στερημένου τόπου και ενός τόσο φτωχού χωριού ήταν, εκείνη ειδικά την εποχή, πιο έντονη εξαιτίας της αντίθεσης που προκαλούσε ο πλούτος των ταφικών κτερισμάτων, τα οποία είχαν αρχίσει να αναδύονται από την νεκρόπολη της Πρώιμης Γεωμετρικής περιόδου στη θέση Σκάλες

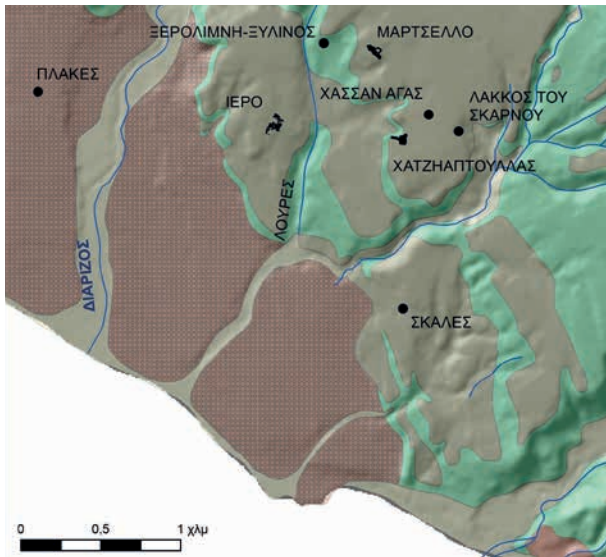
² Με τον όρο «Αρχαία Πάφος» αναφερόμαστε στη θέση που ιδρύθηκε την Εποχή του Χαλκού στην περιοχή του σύγχρονου χωριού Κούκλια και εξελίχθηκε στο πολιτειακό κέντρο μιας από τις πόλεις-βασίλεια της Αρχαίας Κύπρου. Όπως και στον Όμηρο (*Ιλιάδα* Ε 330 και *Οδύσσεια* θ 362-363), έτσι και σε συλλαβικές επιγραφές που χρονολογούνται από τον 7ο αι. π.Χ., η πολιτεία ονομάζεται Πάφος (αυτό είναι το αρχαίο της όνομα). Μετά τον 3ο αι. π.Χ., και αφού είχε ιδρυθεί η Νέα Πάφος (εικ. 2), οι αρχαίες πηγές αρχίζουν να ονομάζουν την Πάφο, Παλαιά, Παλαιόπαφο η Παλαίπαφο (βλ. Mitford 1960, 198· Masson 1983, 93-94· Młynarczyk 1990, 23).

³ Gardner κ.α. 1888· Iliffe – Mitford 1951.

⁴ Σχετικά με τις υδρολογικές λεκάνες και υπο-λεκάνες της Κύπρου σε σχέση με αρχαιολογικές έρευνες, βλ. Αγαπίου 2010.

⁵ Maier 2007a, 32. Επέλεξα να χρησιμοποιήσω την ελληνική έκδοση του *Οδηγού Παλαιπάφου* (Maier 2007a) για ένα μεγάλο αριθμό παραπομπών επειδή συγκεντρώνει με άψογο και περιεκτικό τρόπο την ιστορία της έρευνας και των αποτελεσμάτων των ανασκαφών, που έγιναν στην Παλαιάπαφο από τον 19ο έως και το τέλος του 20ού αιώνα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αποφεύγονται οι παραπομπές σε δεκάδες προκαταρκτικές εκθέσεις και άρθρα σε δυσεύρετα σήμερα περιοδικά και τόμους συνεδρίων. Εξίσου σημαντικός, όμως, είναι ο τόμος *Alt-Paphos auf Cypern* (Maier 1985), στον οποίο συγκεντρώνεται με υποδειγματικό τρόπο το έργο της γερμανο-ελβετικής αποστολής την περίοδο 1966-1984.

(εικ. 3).⁶ Η ένδειξη στα Κούκλια δεν ήταν αποτέλεσμα της τουρκικής εισβολής του 1974. Ήταν μια πολύ παλιά πραγματικότητα, που μπορούμε να την ψηλαφίσουμε μέσα από αρχειακό υλικό να επιδεινώνεται σταδιακά από την εποχή του ύστερου Μεσαίωνα και να κορυφώνεται στον 19ο και έως τα μέσα του 20ού αιώνα. Αυτή η οικονομική δυσπραγία δεν αφορούσε μόνο το συγκεκριμένο χωριό αλλά όλες τις κοινότητες της διοικητικής επαρχίας Πάφου, και ειδικά τις ορεινές, από τις οποίες

3. Θέσεις νεκροπόλεων Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου (PULP@).

κάποιες είχαν απονεκρωθεί και εγκαταλειφθεί.⁷ Γι' αυτό και η μόνη άχαρη μνήμη των λιγοστών ντόπιων όριζε τη σχέση τους με ένα γεωργικά στερημένο και οικονομικά απομονωμένο περιβάλλον, που τους οδηγούσε στη μετανάστευση: εσωτερική, προς Λεμεσό και Λευκωσία, αλλά κυρίως εξωτερική.⁸ Ο αριθμός των Κυπρίων παφιακής καταγωγής που είχαν μεταναστεύσει προς Ηνωμένο Βασίλειο, ΗΠΑ, Νότιο Αφρική, Αυστραλία, Καναδά ήταν (τουλάχιστο έως τη δεκαετία του 1960) μεγαλύτερος από τον αριθμό εκείνων που είχαν συνεχίσει να ζουν στις κοινότητες της επαρχίας Πάφου.

Όμως αυτή η διοικητική επαρχία, που πριν από το τελευταίο τέταρτο του 20ου αιώνα ήταν το αποπαίδι της κυπριακής οικονομίας, ταυτίζεται σε μεγάλο βαθμό με τη ζωτική περιφέρεια, με τη χώρα της πολιτείας της Αρχαίας Πάφου. Η Αρχαία Πάφος διετέλεσε πολιτειακά αυτόνομη και οικονομικά ανεξάρτητη μέχρι και την κατάλυση των κυπριακών «πόλεων-βασιλείων»⁹ από τον Πτολεμαίο Α΄ στο τέλος του 4ου αι. π.Χ.¹⁰ Τί είχε συμβεί, και τότε, για να στερήσει από την άλλοτε ευημερούσα πολιτεία τις δυσδιάκριτες σε μας σήμερα πηγές της ευμάρειάς της; Θα επιχειρήσουμε την αναζήτηση της χαμένης οικονομικής μνήμης της αρχαίας πολιτείας μέσα από ένα διαχρονικό ταξίδι στο τοπίο της Πάφου – ταξίδι που έχει ήδη ξεκινήσει ανορθόδοξα από το παρόν – και θα αποτολμήσουμε μια δύσβατη και όχι πάντα γραμμική πορεία στον χώρο και στον χρόνο. Στα καίρια ερωτήματα που αφορούν στην ίδρυση και σθεναρή πολιτική και οικονομική παρουσία της πολιτείας, στην οποία οφείλει την ανέγερση αλλά και τα πρώτα 900 χρόνια της ζωής του (1200-300 π.Χ.) το διάσημο ιερό της Κυπρίας θεάς, δεν θα υπάρξουν αναγκαστικά τελεσιδικές απαντήσεις αλλά παρατηρήσεις και προτάσεις, που συνεχίζουν να τροφοδοτούν το ερευνητικό μας πρόγραμμα.¹¹

Μέχρι και τη δεκαετία του 1970, η αντίθεση ανάμεσα στο μνημειακό τέμενος της θεάς και στα ταπεινά, χαμηλά σπίτια του χωριού στις παρυφές του ιερού, έφτιαχναν ένα εξωπραγματικό αλλά αναγνωρίσιμο τοπίο που δεν διέφερε πολύ από την πρώτη γνωστή φωτογραφία του αρχαιολογικού χώρου, η οποία χρονολογείται στο 1888, έτος άφιξης της πρώτης βρετανικής αποστολής στα Κούκλια.¹² Στη μακροσκελή έκθεσή του στο *Journal of Hellenic Studies* του 1888, ο D. Hogarth περιγράφει τα Κούκλια σαν ένα «εξαθλιωμένο χωριό».¹³ Αξίζει, όμως, να παρατηρήσουμε και ένα δεύτερο σχόλιο, που αφορά σε όλη την επαρχία Πάφου, την οποία χαρακτηρίζει την πλέον φτωχή και απολίτιστη του νησιού.¹⁴ Σημειώνει, επίσης, ότι η προηγούμενη χρονιά, το 1886, ήταν πολύ κακή για τη γεωργική παραγωγή και οι ντόπιοι δεν είχαν εξασφαλίσει τα απαραίτητα για την επιβίωσή τους. Έτσι, εξαιτίας της πείνας που θέριζε, γυναίκες, άντρες και παιδιά είχαν συρρεύσει από πολλές γειτονικές κοινότητες για να δουλέψουν στην ανασκαφή για μερικά γρόσια. Ως αποτέλεσμα, οι Βρετανοί είχαν 240 ψυχές να σκάβουν στο ιερό, που αναπόφευκτα το έγδαραν ως τον βράχο. Η δεύτερη γνωστή φωτο-

⁶ Karageorghis 1983

⁷ Grivaud 1998, 240-242, χάρτες 37-39.

⁸ “The region today [...] provides casual labour on the land or mining labour”, Christodoulou 1959, 213.

⁹ Για την προβληματική χρήση του όρου «πόλεις-βασιλεία» και «κυπριακά βασίλεια», βλ. Ιακωβου 2013α, 16 σημ. 2, 36-37.

¹⁰ Collombier 1993· Papantoniou 2012, 7-15.

¹¹ Ιακωβου 2008.

¹² The Cyprus Exploration Fund υπό τον E.A. Gardner, διευθυντή της Βρετανικής Σχολής Αθηνών (Maier 2007α, 35-36, εικ.21).

¹³ “[...] the wretched village which now-a-days represents Old Paphos”, Gardner κ.α. 1888, 159.

¹⁴ “The past season [1886] had been very bad and the necessaries of life had become very scarce throughout this poverty-stricken district, the most rugged and the least civilised in Cyprus”, Gardner κ.α. 1888, 159.

γραφία του παφιακού ιερού, με τις καλύβες του χωριού δυσδιάκριτες στο βάθος, χρονολογείται στα 1900 και σώζεται στο Αρχείο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος (εικ. 4).¹⁵

Δυο χρόνια αργότερα, το 1902, η Κύπρος γνώρισε ακόμη μια άνυδρη χρονιά. Ήταν από τις πλέον καταστρεπτικές του πρώιμου 20ου αι. και οδήγησε σε μαζικές μετακινήσεις και μεταναστεύσεις πληθυσμών εκτός Κύπρου.¹⁶ Αν οι ανομβρίες και η πείνα είναι οι μόνες αναμνήσεις που κληροδοτούν οι γηραιότεροι στους νεότερους σε μια κοινότητα όπως αυτή των Κουκλιών, η απαξίωση της μνήμης είναι κατανοητή. Στα χρόνια που ακολούθησαν την έναρξη του Ερευνητικού Προγράμματος Παλαιάφου το 2006 συνειδητοποιήσαμε πόσο περίεργα αδύναμοι ήταν οι δεσμοί των ντόπιων με το τοπίο στο οποίο ζούσαν. Τα οροπέδια στο άμεσο περιβάλλον του ιερού είναι καταγεγραμμένα στους κτηματικούς χάρτες του Τμήματος Κτηματολογίου και Χωρομετρίας (το σπουδαιότερο κληροδότημα της Αγγλοκρατίας στη νησιωτική της αποικία¹⁷) με ηχηρά ονό-

ματα, στα οποία εξακολουθούν οι Κουκλιώτες να αναφέρονται: *Χασσάν Αγάς, Χατζηπατουλλάς, Μάρτσελλος* (εικ. 3). Προφανώς, οι δύο πρώτοι ήταν Οθωμανοί ιδιοκτήτες γης, ενώ ο *Μάρτσελλος* παραπέμπει σε ακόμη παλαιότερες εποχές της Φραγκοκρατίας (1192-1489) ή της Βενετοκρατίας (1489-1571). Ποιοί ήταν αυτοί οι επώνυμοι φεουδάρχες και μεγαλοκτηματίες; Απόλυτη σιωπή: το όνομά τους δεν συνδέεται με καμιά ιστορία και κανένα επεισόδιο, που οι Κουκλιώτες θα έπρεπε να είχαν ακούσει από τους προπάππους τους. Κανείς δεν φαίνεται να διατηρεί μνήμες που να ξεπερνούν τις τελευταίες 2 ή 3 γενιές, ή μάλλον οι λίγοι που μιλούν για μνήμες είναι πρόσφυγες από την κατεχόμενη Κύπρο. Οι μνήμες τους δεν αφορούν στην Πάφο αλλά στη χερσόνησο των αγίων, την Καρπασία. Τα Κούκλια ήταν ένα μικτό χωριό έως το 1974 και μάλιστα τα περισσότερα τεμάχια γης στα ανατολικά οροπέδια εξακολουθούν να ανήκουν σε Τουρκοκύπριους, που, όταν έφυγαν, τα σπίτια και τα χωράφια τους δόθηκαν επί δανείω σε αγρότες που προέρχονταν από χωριά της Καρπασίας.

4. «Ερείπια Ναού Αφροδίτης εν Παλαιάφω», φωτογραφία I.P. Foscolo (1900) (Αρχείο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος).

¹⁵ Φωτογραφία του Ιωάννη Παύλου Φώσκολου (Παπαπολυβίου 2014, 17, 73).

¹⁶ Christodoulou 1959, 51.

¹⁷ Shirley 2001.

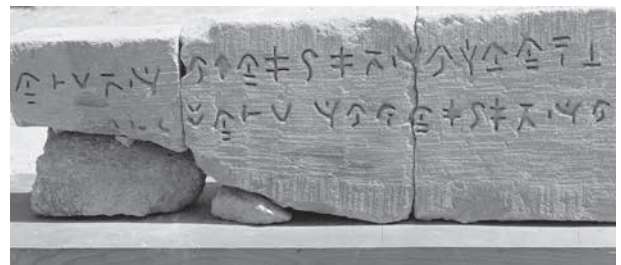
Είναι προφανές ότι τα Κούκλια, όπως και οι πλείστες των παφιακών κοινοτήτων, δεν είχαν σταθερούς πληθυσμούς. Οι συνεχείς μετακινήσεις και μεταναστεύσεις επιβάλλονταν από το γεγονός ότι δεν μπορούσαν να επιβιώσουν από την αγροτική οικονομία, ενώ άλλη (π.χ. βιομηχανική) δεν υπήρχε. Πώς, λοιπόν, αυτή η ίδια επαρχία ήταν στην αρχαιότητα η ζωτική περιφέρεια μιας οικονομικά και πολιτικά ανεξάρτητης πολιτείας; Αν μια επί μακρόν σταθερή πλεονασματική γεωργική παραγωγή δεν ήταν η βάση του εξαγωγικού εμπορίου, ποιά ήταν, άραγε, το οικονομικό σύστημα, στο οποίο στηρίχτηκε η πολιτική οικονομία της Αρχαίας Πάφου, και πώς διαμορφώθηκε το αστικό τοπίο του διοικητικού της κέντρου αλλά και αυτό της παφιακής ενδοχωράς, σε σχέση με αυτό το αδιάγνωστο οικονομικό σύστημα;

Η πολιτειακή ταυτότητα της Αρχαίας Πάφου

Κάποιος ίσως μπορεί να σκεφτεί: μήπως υπερβάλλουμε, μήπως πρέπει να αμφισβητήσουμε ή να επανεξετάσουμε την πολιτειακή ταυτότητα της αρχαίας Πάφου; Αν, πέραν των πλούσια κτερισμένων τάφων της Ύστερης Χαλκοκρατίας και της Εποχής του Σιδήρου,¹⁸ δεν υπήρχε και το εντυπωσιακό σώμα των παφιακών συλλαβικών επιγραφών, θα μπορούσαμε, πιθανώς, να διατηρήσουμε κάποιες επιφυλάξεις. Όμως καμιά άλλη κυπριακή πολιτεία (ούτε αυτή η Σαλαμίνα) δεν διαθέτει τα αδιάσειστα επιγραφικά τεκμήρια της Πάφου. Λίγες αρχαίες πολιτείες της Μεσογείου έχουν να προβάλουν ένα τόσο εκτενές επιγραφικό υλικό (εξ ολοκλήρου στο ελληνικό συλλαβικό της Κύπρου), που να τεκμηριώνει τη λειτουργία συγκροτημένης πολιτειακής αρχής, τουλάχιστον από τις αρχές του 7ου αι. π.Χ., με επώνυμους ηγέτες που φέρουν πάντοτε τον τίτλο του βασιλιά. Οι δύο πρώτοι επιγραφικά τεκμηριωμένοι Κύπριοι ηγέτες είναι βασιλείς της Πάφου.¹⁹ Πρόκειται για τον Ακέστορα και τον Ετέανδρο αντίστοιχα, που είναι συγχρόνως οι αρχαιότερες πολιτικές (και όχι μυθικές) προσωπικότητες του ελληνικού κόσμου.²⁰ Ας μην ξεχνάμε, επίσης, ότι η Πάφος αναγνωρίζεται σε πρίσμα του Εσσαραχόνα της Ασσυρίας, που χρονολογείται με ασφάλεια στο 673/2 π.Χ., ως μια από τις δέκα πολιτείες στις οποίες ήταν ακόμη διαχωρισμένη η Κύπρος τον 7ο αι. π.Χ.²¹

Αυτό το επιγραφικό ντοκουμέντο αποτελεί άπαξ (*unicum*): είναι η μόνη γραπτή πηγή στην οποία η κάθε μια από τις πολιτειακές αρχές της ΙΑΤΝΑΝΑ (όνομα με το οποίο ήταν γνωστή η Κύπρος στους Ασσύριους) συνοδεύεται από το όνομα του ηγέτη της (*sharru*).²² Έτσι, γνωρίζουμε ότι το 673 π.Χ. στην Πάφο βασίλευε ο ίδιος ή ένας άλλος Ετέανδρος.²³

Σαλαμίνα και Πάφος διεκδικούν την πρωτιά για την πρώιμη εισαγωγή της νομισματικής οικονομίας στο δεύτερο μισό του 6ου αι. π.Χ. Τα συλλαβογράμματα στους αργυρούς σίγλους της Πάφου αντιπροσωπεύουν τα αρχικά του ονόματος αρκετών βασιλέων, που είναι γνωστοί μόνο από τις κοπές νομισμάτων.²⁴ Στον ύστερο 6ο αι. π.Χ. ανάγεται η βασιλεία του Ονασιχάρη και του Στάση, πατέρα και γιού, που τα ονόματά τους αναγράφονται συλλαβικά σε μεγάλη λίθινη βάση,²⁵ η οποία βρέθηκε το 1951 από τη δεύτερη βρετανική αποστολή των T.B. Mitford και J.H. Iliffe²⁶ στον Μάρτσελλο, μαζί με ένα πλήθος κυπρο-αρχαϊκών αγαλμάτων και συλλαβικών αναθηματικών επιγραφών²⁷ (εικ. 5). Από τον κτιστό δρόμο μεγάλου θαλαμοειδούς τάφου στη θέση Αρκάλου, γνωστού και ως «Σππλάιου της Ρήγαινας», προέρχονται άλλες δύο επιγραφές, προφανώς επιτύμβιες, στις οποίες οι βασιλείς της Πάφου Τιμοχάρης και Εχέτιμος, μάλλον του πρώιμου 4ου αι. π.Χ., προσδιορίζονται και ως ιερείς της Άναςας.²⁸

5. Κυπροσυλλαβική επιγραφή του βασιλιά της Πάφου Ονασιχάρη, γιου του βασιλιά της Πάφου Στάση, γιου του Στασιφιλίδα (ύστερος 6ος αι. π.Χ.). Από τον Μάρτσελλο (Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου, Μουσείο Κουκλιών-Παλαιάφου).

¹⁸ Maier 2007a, 17-28.

¹⁹ Mitford 1971, αρ. 1 και 217· Masson 1983, αρ. 176 και 180α.

²⁰ Ιακωνου 2013β.

²¹ Για τον ασαφή αριθμό των κυπριακών πολιτειών στις γραπτές πηγές, Ιακωνου 2013α, 15-16, 27-28.

²² Για το πρίσμα και τις ασσυριακές επιγραφές που αφορούν στην Κύπρο, βλ. Luckenbill 1968, 265-266· Saporetti 1976· Σατράκη 2012, 211-215.

²³ Ιακωνου 2006, 319.

²⁴ Masson 1983, 115-123· Μάρκου 2015, 29-32.

²⁵ Masson 1983, αρ. 15· Σατράκη 2012, 393, αρ. 5.

²⁶ Megaw 1951, 13.

²⁷ Maier 2007a, 78, για τα χίλια και πλέον «αγάλματα ανθρώπων και ζώων ... και άλλα αναθηματικά μνημεία», που παραμένουν αδημοσίευστα από τη δεκαετία του 1950· Masson – Mitford 1986 για τις συλλαβικές επιγραφές της Παλαιάφου.

²⁸ Masson 1983, αρ. κατ. 16-17· Σατράκη 2012, 394-395, αρ. κατ. 8-9. Για τους βασιλείς-ιερείς της Πάφου, βλ. Maier 1989. Για τη μεταφορά τους στο Λούβρο το 1862, βλ. Maier 2007a, 35-36.

Τελευταίος βασιλιάς και ιερέας της Άνασσας ήταν ο Νικοκλής,²⁹ γιος του βασιλιά Τίμαρχου, στον οποίο αποδίδεται και η ίδρυση της Νέας Πάφου.³⁰ Μετά την κατάλυση των κυπριακών «πόλεων-βασιλείων» από τον Πτολεμαίο Α', η Νέα Πάφος έμελλε να γίνει μια από τις σημαντικότερες βάσεις ελλιμενισμού του πτολεμαϊκού στόλου και ναυπήγησης νέων πλοίων.³¹ Έκτοτε, η Αρχαία Πάφος άρχισε να περιγράφεται ως «Παλαιά Πάφος». Πρώτος ο Στράβων αναφέρεται στην Αρχαία Πάφο ως «Παλαίπαφο» (14, 683), ενώ ο Κλαύδιος Πτολεμαίος στη *Γεωγραφική Υφήγηση* (5.14) προσδιορίζει τη γεωγραφική της θέση με τον όρο «Πάφος Παλαιά» και αυτήν της Νέας με τον όρο «Πάφος Νέα».

Δύο ζωές για ένα ιερό

Μπορεί ο αριθμός των σωζόμενων φιλολογικών κειμένων, στις οποίες αναφέρεται η Πάφος, να είναι κατά πολύ μεγαλύτερος από τα επιγραφικά δεδομένα στα οποία αναγράφεται το όνομα της αρχαίας πολιτείας αλλά, με ελάχιστες εξαιρέσεις, τα φιλολογικά κείμενα αγνοούν την πολιτεία και τους βασιλείς της. Ασχολούνται αποκλειστικά και μόνο με το ιερό της Πάφου και τη λατρεία μιας θεάς, που αναγνωρίζουν στο όνομα της Αφροδίτης. Ας σημειωθεί ότι οι βασιλείς της Πάφου ποτέ δεν έκαναν χρήση αυτού του ονόματος. Γι' αυτούς η θεά ήταν η Άνασσα.³² Αν εξαιρέσουμε τον Όμηρο και τον Ηρόδοτο, σχεδόν όλες οι άλλες πηγές της ελληνικής γραμματείας χρονολογούνται στην ύστερη αρχαιότητα.³³ Ως εκ τούτου, το ιερό που περιγράφουν είναι μεν το ιερό της Παλαιπάφου, όμως η Παλαιάπαφος δεν ήταν πια η διοικητική πρωτεύουσα ενός οικονομικά ανεξάρτητου βασιλείου. Δεν είχε πλέον χώρα υπό την κυριότητά της. Ήταν μόνο «μια ιερή πόλη»,³⁴ ένα θρησκευτικό κέντρο, που το ιερό του εξυπηρετούσε τους πολιτικούς στόχους μιας ξένης διοικητικής μηχανής: των Πτολεμαίων της Αιγύπτου, οι οποίοι είχαν αφανίσει τις βασιλικές οικογένειες των κυπριακών πολιτειών. Μπορεί το πανάρχαιο μεγαλιθικό τέμενος να μην αντικαταστάθηκε με έναν ελληνικό ναό και η προϊστο-

ρική ανεικονική λατρεία του *όμφαλου* να έγινε απόλυτα σεβαστή τόσο από τους Πτολεμαίους όσον και από τους Ρωμαίους αργότερα³⁵ αλλά το ιερό υποχρεώθηκε να επιτελέσει έναν νέο ρόλο, που δεν είχε καμιά σχέση με αυτόν, στο όνομα του οποίου ιδρύθηκε στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού και ο οποίος θα μας απασχολήσει πιο κάτω. Αξίζει να θυμίσουμε ότι στην Κύπρο δεν υπήρχαν παγκύπρια ιερά, κατ' αναλογία προς τα πανελλήνια. Οι Πτολεμαίοι, όμως, επέβαλαν την μετάλλαξη του ιερού της Πάφου στο πρώτο παγκύπριο ιερό,³⁶ στη βάση μιας μακρόχρονης και επιτυχημένης στρατηγικής, που στόχευε στη δημιουργία ενός ενοποιημένου πολιτικού και λατρευτικού περιβάλλοντος στην Κύπρο, σε συνδυασμό με την τέλεση της λατρείας του ηγεμόνα.³⁷

Στα χρόνια της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας η Παλαιάπαφος δεν ήταν πια παρά μια συρρικνωμένη κωμόπολη αλλά τότε ήταν που το ιερό της έχαιρε διεθνούς φήμης σε όλη τη Μεσόγειο. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος δημιουργήθηκε η εσφαλμένη εντύπωση, την οποία ασπάστηκαν πρώτοι οι Βρετανοί ερευνητές, ότι το ιερό είχε ανέκαθεν έναν διεθνή χαρακτήρα. Γι' αυτό και μέχρι πρόσφατα επικρατούσε η εντύπωση ότι το ιερό συνιστούσε την οικονομική βάση της πολιτείας, η οποία ευημερούσε από τους προσκυνητές, σαν τους Άγιους Τόπους.³⁸ Αυτή ακριβώς η αδόκιμη πεποίθηση, που ήθελε μια ολόκληρη πολιτεία να μην έχει ανάγκη από οικονομική ή πολιτική υπόσταση αλλά να στηρίζεται στη φήμη του ιερού, υποβάθμισε τον ρόλο της Αρχαίας Πάφου ως ιδρυτή και διαχειριστή, για σχεδόν χίλια συνεχή χρόνια, μιας λατρευτικής θέσης, η λειτουργία της οποίας ήταν αποκλειστικά συνυφασμένη με την τοπική πολιτεία. Όχι μόνο δεν υπήρχε διεθνής προσέλευση στο ιερό πριν από τον 3ο αι. π.Χ. αλλά, με βάση τα όσα γνωρίζουμε σήμερα για τον ρόλο των αστικών και περι-αστικών ιερών στο θέμα της κοινωνικής συσπείρωσης και της οικονομικής οργάνωσης της κάθε κυπριακής πολιτείας,³⁹ είναι αμφίβολο αν Κύπριοι από άλλες πολιτείες πέραν της Πάφου θα είχαν άμεση πρόσβαση στο αστικό ιερό της Παφίας.

²⁹ Michaelidou-Nicolaou 1976.

³⁰ Mitford 1960, 198· Masson 1983, 93-94· Młynarczyk 1990, 23· Σατράκη 2012, 238.

³¹ Młynarczyk 1990, 179· Raptou 1996, 255. "The capital of Nea Paphos was therefore equipped with major dockyards where both military and commercial ships were built", Gordon 2012, 39.

³² Karageorghis J. 1997. Η μόνη γνωστή επιγραφική χρήση του ονόματος Αφροδίτη από Κύπριο βασιλιά εντοπίζεται σε διγραφική (ετεοκυπριακό συλλαβάριο και ελληνικό αλφάβητο) αναθηματική επιγραφή του τελευταίου βασιλιά της Αμαθούντας, Ανδροκλή, Masson – Hermary 1982, αρ. κατ. 66· Σατράκη 2012, αρ. κατ. 26.

³³ Näf 2013.

³⁴ Maier 2007a, 28· Maier 2007b, 17.

³⁵ Maier 2007a, 54. Papantoniou 2013, 192. Ο *όμφαλος*, το κωνικό σύμβολο της γονιμότητας, απεικονίζεται σε σφραγίδες της Πτολεμαϊκής περιόδου και σε νομίσματα των ρωμαϊκών χρόνων.

³⁶ Papantoniou 2012, 160.

³⁷ Anastasiades 2003· Papantoniou 2013, 186.

³⁸ "Η Πάφος έγινε ονομαστή όχι τόσο χάρη στην πολιτική ή οικονομική της δύναμη [...] όσο χάρη στο ιερό της", Maier 2007a, 14.

³⁹ Fourrier 2011· 2013.

Τρία ονόματα για το ίδιο τοπίο

Στον Μεσαίωνα, αιώνες μετά τον εκχριστιανισμό της Κύπρου, όταν τόσο η πρώτη όσον και η δεύτερη ζωή του ιερού είχαν γίνει μακρινό παρελθόν μαζί με την Αρχαία Πάφο (που από πρωτεύουσα πολιτείας είχε γίνει μια κώμη που εξυπηρετούσε προσκυνητές), το ιερό βρέθηκε στο κέντρο του βασιλικού φέουδου των Λουζιανών, δηλαδή των Φράγκων που είχαν ιδρύσει στην

Κύπρο ένα σταυροφορικό βασίλειο. Και τότε η θέση αποκτά ένα τρίτο όνομα: προσδιορίζεται με τον όρο Κουβούκλια, εξ ου και Κούκλια, εξαιτίας της εντυπωσιακής αγρέπαυλης, που οικοδομήθηκε μερικές δεκάδες μέτρα νότια του τεμένους (εικ. 6).⁴⁰ Σε αυτήν την περίοδο προκλήθηκε η καταστροφή του μνημειακού τεμένους, καθώς οι τεράστιοι μονόλιθοι χρησιμοποιήθηκαν για να φτιαχτούν μύλοι για την κατεργασία του ζαχαροκάλαμου. Τα Κουβούκλια ήταν ένα από τα κέντρα

6. Ψηφιακή αποτύπωση κάτοψης τεμένους Άναςσας. Διακρίνεται προς βορρά το σύγχρονο χωριό των Κουκλιών και προς νότο η αγρέπαυλη που στεγάζει το Μουσείο Κουκλιών-Παλαιπάφου (PULP@).

⁴⁰ Maier 2007α, 32, 60, εικ. 40.

καλλιέργειας ζαχαροκάλαμου, μιας ξένης για την Κύπρο γεωργικής οικονομίας, που εισήγαγαν οι Φράγκοι μαζί με τη βιομηχανική παραγωγή ζάχαρης.⁴¹ Οι πεδινές προσχωσιγενείς εκτάσεις της νότιας ακτογραμμής, που αρδεύονται από ποταμούς, όπως ο Κούρρης και ο Διάρριζος (**εικ. 2**), έγιναν φυτείες ζαχαροκάλαμου και διέθεταν βιομηχανικές μονάδες επεξεργασίας και άμεσης εξαγωγής της ζάχαρης στην Ευρώπη.⁴² Στα Κούκλια, στην παράκτια πεδιάδα κάτω από το ιερό, μια ελβετο-γερμανική ερευνητική αποστολή ανέσκαψε με ιδιαίτερη επιτυχία μια πλήρη βιομηχανική μονάδα διύλισης στη θέση *Σταυρός*.⁴³

Στα οθωμανικά χρόνια η αγρέπαυλη των Λουζιανών έγινε το τσιφλίκι των Κουκλιών. Σήμερα στεγάζει το τοπικό αρχαιολογικό μουσείο, στο οποίο εκτίθενται, ανάμεσα σε άλλα, δείγματα από τις κεραμικές φόρμες μέσα στις οποίες στράγγιζε ο ζαχαροπολτός για να γίνει κώνος ζάχαρης («loaf of sugar»), έτοιμος για εξαγωγή. Μόνο στα Κούκλια καταμετρήθηκαν 12.000, που φυσικά είχαν φτιαχτεί στην περιοχή. Η ολοκληρωτική άγνοια, που δείχνουν να έχουν οι ντόπιοι ως προς τη χρήση αυτών των κωνικών δοχείων, είναι αποκαλυπτική. Στον εθιμικό κύκλο της αγροτικής ζωής της Κύπρου δεν φαίνεται να έχουν διατηρηθεί στοιχεία από την καλλιέργεια του ζαχαροκάλαμου. Η χρονική διάρκεια προσοδοφόρου παραγωγής της ζάχαρης ήταν γύρω στα 300 χρόνια. Ήδη, στη διάρκεια της Ενετικής περιόδου το οικονομικό κίνητρο άρχισε να φθίνει, καθώς φθηνότερη ζάχαρη είχε αρχίσει να φτάνει στην Ευρώπη από την Ινδία, και τότε οι μύλοι άρχισαν να χρησιμοποιούνται για την παραγωγή βαμβακιού.⁴⁴

Συμπέρασμα: η «ζαχαρένια» πολιτική οικονομία του κυπριακού Μεσαίωνα δεν έχει αφήσει μνήμες στην παράδοση της κυπριακής υπαίθρου, ούτε και προστέθηκε, βέβαια, στο διατροφικό σύστημα του αγροτικού πληθυσμού αυτό το ελιτίστικο προϊόν. Ήταν ένα εξωγενές βιομηχανικό επεισόδιο, που διήρκεσε όσο απέφερε κέρδη ως εξαγωγική επιχείρηση του κράτους και των μεγάλων ιδιοκτητών γης, όπως ήταν οι Κορνάροι της Επισκοπής.⁴⁵ Η βιομηχανία της ζάχαρης πρέπει να θεωρείται ως η τελευταία πολιτική οικονομία που λειτούργησε αποδοτικά, τουλάχιστον για το παράκτιο τμήμα της επαρχίας Πάφου, πριν από τη σύγχρονη περίοδο.

Έκτοτε, τα Κούκλια, που από τα τέλη του 16ου αιώνα έγιναν οθωμανικό τσιφλίκι, μαζί και η υπόλοιπη Πάφος, αφέθηκαν στο έλεος μιας δεδομένα ανήμπορης αγροτικής οικονομίας.⁴⁶ Αν υπάρχει κάτι που δεν αλλάζει, είτε βρισκόμαστε στην αρχαιότητα είτε στη σύγχρονη εποχή, είναι το γεγονός ότι η Κύπρος, εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης, είναι κλιματολογικά ένα ημι-ερημικό περιβάλλον.⁴⁷ Οι ανομβρίες είναι εξαιρετικά συχνές αλλά και η ετήσια βροχόπτωση κατά περιοχή είναι ανομοιογενής. Τα καλλιεργήσιμα εδάφη που διαθέτει είναι περιορισμένα⁴⁸ και στην περίπτωση της υδρολογικής λεκάνης της Πάφου, όπου το ανάγλυφο και το υψόμετρο αλλάζουν κάθε μισό χιλιόμετρο, η ενδοχώρα αποτελείται από μικρά και διάσπαρτα τεμάχια γης με λεπτά εδάφη που έχουν υποστεί παρατεταμένη διάβρωση.⁴⁹

Ένα νησί μέσα στο νησί

Τρία ονόματα για την ίδια θέση είναι μια ιδιαίτερη περίπτωση, αφού και τα τρία αναφέρονται στο ίδιο ανθρωπογενές τοπίο. Όταν ξεκίνησε το Ερευνητικό Πρόγραμμα Παλαιπάφου το 2006, δεν είχαμε ακόμη αντιληφθεί τον βαθμό, στον οποίο η οικονομική ιστορία της περιοχής μπορεί να αναγνωσθεί με γνώμονα αυτά τα τρία ονόματα, με τα οποία προσδιορίζεται διαδοχικά το τοπίο. Το καθένα περιγράφει σαν συντομογραφικός τίτλος ένα άλλο οικονομικό σύστημα: της Αρχαίας Πάφου, της Παλαιπάφου και των Κουκλιών.⁵⁰ Το κάθε οικονομικό σύστημα έχει διαφορετική χρονική διάρκεια και, πιο σημαντικό, διαφορετική χωρική κλίμακα. Κάνει διαφορετική χρήση του τοπίου και εκμεταλλεύεται διαφορετικούς πόρους. Το οικονομικό σύστημα της Παλαιπάφου και στη συνέχεια των Κουκλιών εκπορεύεται από μια κεντρική αποικιακή διοίκηση. Μόνο η πρώτη, η αρχαιότερη πολιτική οικονομία, αυτή της Αρχαίας Πάφου, ασκήθηκε από αυτόχθονες στο πλαίσιο της χωρικής κλίμακας μια πόλης-κράτους, η οποία δεν υπέφερε από οικονομική απομόνωση – σε αντίθεση με την οικονομική και κοινωνική απομόνωση στην οποία έζησαν οι παφιακές κοινότητες από τον ύστερο Μεσαίωνα και σχεδόν έως το τέλος του 20ου αιώνα. Γιατί, όμως;

Πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η θαυμάσια παραλιακή διαδρομή, που σήμερα μας πάει οδικώς από τη

⁴¹ Christodoulou 1959, 134-135· Luttrell 1996.

⁴² Maier 1985, 35-41· Von Wartburg 2001.

⁴³ Maier 2007a, 94-111.

⁴⁴ “[Sugar] created, in archaeological parlance, a Frankish Sugar Age which began in 1192 and was gradually replaced after 1473 by a Venetian Cotton Age”, Luttrell 1996, 163.

⁴⁵ Luttrell 1996, 166.

⁴⁶ “Recurring droughts have been the main cause for the perennial insolvency of farmers [...]. An enterprise, like farming in Cyprus, with so many regular, if unforeseeable odds, is a big gamble and peasants face it with a fatalist outlook”, Christodoulou 1959, 28.

⁴⁷ Christodoulou 1959, 19.

⁴⁸ Χάρτης 1 (Soil coverage) και χάρτης 2 (Fertile soils) στο Iacovou 2013a, 20.

⁴⁹ “The most serious problem in land use in Cyprus and the most fundamental in the economy of Cyprus is the intractable problem of rainfall variability [...]”, Christodoulou 1959, 28.

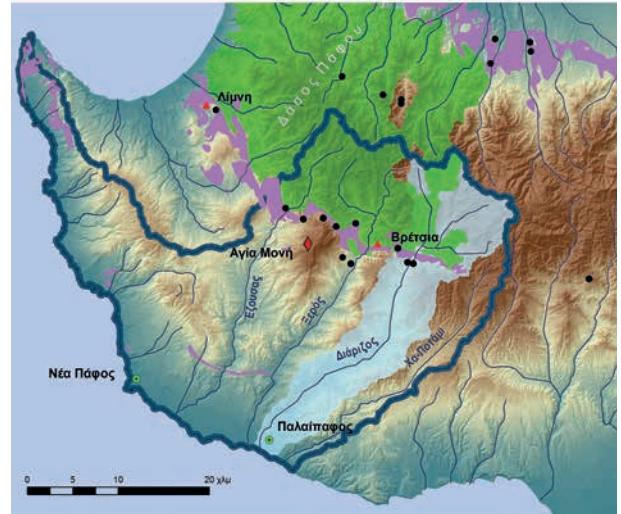
⁵⁰ Iacovou 2014, 162.

Λεμεσό στην Πάφο και που οι περισσότεροι γνωρίζουν εξαιτίας του κορυφαίου φυσικού τοπίου της «Πέτρας του Ρωμιού», δεν υπήρχε πριν οι Βρετανοί ανατινάξουν με δυναμίτιδα τη βουνοπλαγιά που κατεβαίνει απότομα ως τη θάλασσα για να φτιάξουν αμαξιτό δρόμο.⁵¹ Προηγουμένως, η χερσαία διαδρομή ανάμεσα στην παφιακή και κουριακή χώρα ήταν ένας μουλαρόδρομος στην πίσω (βόρεια) όψη των βουνών, που πρέπει να τον περπάτησε και ο απόστολος Βαρνάβας όταν εκδιώχθηκε από την Παλαίπαφο και επέστρεψε στο Κούριο.⁵²

Αυτά τα δεδομένα μπορούν να μας βοηθήσουν να καταλάβουμε ότι η πολιτεία της Αρχαίας Πάφου ήταν ένα νησί μέσα στο νησί και ότι, στο πλαίσιο της οικονομικής της πολιτικής, θα έκανε πολύ μεγαλύτερη χρήση θαλάσσιων ναυτικών διαδρομών παρά χερσαίων δρόμων. Κάθε κυπριακό βασίλειο συντηρούσε τον δικό του εμπορικό και πολεμικό στόλο⁵³ και η Πάφος δεν αποτελούσε εξαίρεση. Στις αρχές του 4ου αι. π.Χ., όταν Πάφος και Σαλαμίνα συνασπίστηκαν ενάντια στον Μελικιάθωνα του Κιτίου,⁵⁴ δεν πρέπει να φανταζόμαστε το παφιακό πεζικό να διασχίζει τη νότια Κύπρο και τις ενδιάμεσες πολιτείες Κουρίου και Αμαθούντας για να φτάσει στο Κίτιο. Η μεταφορά στρατευμάτων θα έγινε δια θαλάσσης αλλά και η σύγκρουση μπορεί να είχε τη μορφή ναυμαχίας. Ας μην ξεχνάμε ότι στις ιστορικές ναυμαχίες των ελληνο-περσικών πολέμων μνημονεύεται η παρουσία κυπριακών πλοίων από την έναρξη του 5ου αι. π.Χ. έως και την πολιορκία της Τύρου από τον Αλέξανδρο, στην οποία οι Κύπριοι βασιλείς συμμετείχαν ο καθένας επικεφαλής του πολεμικού του στόλου (Αρριανός, *Ανάβασις* 2.22).⁵⁵

Οι Κύπριοι ήταν κατά την αρχαιότητα δεινοί και διάσημοι караβομαραγκοί και δεν είναι τυχαίο ότι από το ιερό της Παλαιπάφου προέρχεται επιγραφή που αφορά στην αφιέρωση αγάλματος από τον Πτολεμαίο Β΄ Φιλάδελφο προς τιμήν του Πυργοτέλη, ο οποίος είχε κατασκευάσει για τον βασιλιά τριακοντήρεις και εικοσήρεις.⁵⁶ Τα δάση του Τροόδους, και ιδιαίτερα το νοτιοδυτικό τμήμα το οποίο υπάγεται στη χώρα της Πάφου (εικ. 7), διέθεταν εξαιρετικής ποιότητας ξυλεία για την κατασκευή πολεμικών και εμπορικών σκαριών. Ακόμη και στον 4ο αι. μ.Χ. ο Αμμιανός Μαρκελλίνος μνημονεύει ως αξιοθαύμαστο το γεγονός ότι μόνο στην Κύπρο «κτίζεται» ένα καράβι εξολοκλήρου από ντόπια υλικά (14.8.4). Αλλά μέχρι και τον 7ο αι. μ.Χ., τα καρνάγια της Κωνσταντίας, δηλαδή της Σαλαμίνας, ήταν τα μεγαλύτερα στην ανατολική Μεσόγειο.⁵⁷ Από την Ύστερη

Εποχή του Χαλκού έως και την ύστερη αρχαιότητα, η ναυπήγηση πλοίων και η εξόρυξη μετάλλων αποτέλεσαν τη «βαριά βιομηχανία» της Κύπρου.⁵⁸ Αυτό, όμως, που έχει ιδιαίτερη σημασία να παρατηρήσουμε είναι ότι η πρώτη ύλη και των δύο βιομηχανιών εντοπίζεται στον ίδιο περίπου γεωγραφικό ορίζοντα: οι χαλκοφόρες περιοχές απαντούν ολόγυρα στους πρόποδες του Τροόδους, εκεί όπου αρχίζει το υψόμετρο του δάσους, και η υλοτομία, εκτός από καρνάγια, έθρεφε και τα καμίνια της παραγωγής χαλκού.

7. Κοιλιάδα ποταμού Διάριζου και θέση Αγίας Μονής ανάμεσα στους ποταμούς Ξερό και Έζουσα. Οι σωροί των σκουριών (μελανά στίγματα) εντοπίζονται στα όρια του Δάσους Πάφου (PULP@).

Ο ιδρυτικός ορίζοντας της πολιτείας της Αρχαίας Πάφου

Ποιά μπορεί να ήταν η σχέση της Αρχαίας Πάφου με αυτές τις πρωτογενείς βιομηχανίες, που δεν επηρεάζονται από ανομβρίες και κακές χρονιές; Η απάντηση δύσκολη, γιατί τον πρώτο λόγο έχει το αρχαιοπεριβάλλον τόσο της πολιτείας όσο και της χώρας της Πάφου. Έως και την έναρξη του Ερευνητικού Προγράμματος το 2006, το περιβάλλον αυτό ήταν σχεδόν αόρατο και δυσνόητο, παρά το γεγονός ότι μια ελβετο-γερμανική αποστολή αφιέρωσε πολλά χρόνια ανασκαφικής έρευνας στο άστυ (μετά το 1966), ενώ μια канаδική ασχολήθηκε με

⁵¹ Bazemore 2002, 160.

⁵² «Ἡμῶν δε διελθόντων το ὄρος το καλούμενον Χιονώδες, κατηντήσαμεν εν Παλαιά Πάφω [...] υποστρέψαντες ἤλθομεν εν τῷ Κουρίῳ», *Acta Barnabae*: Nāf 2013, 52.

⁵³ Θεοδούλου 2006.

⁵⁴ Υοη 2004, 201, αρ. κατ. 1144: επιγραφή στο φοινικικό αλφάβητο, με την οποία ο Μελικιάθωνας ανακοινώνει τον «θρίαμβο» της νίκης του ενάντια στους εχθρούς.

⁵⁵ Χατζηιωάννου 1971, 204, 73.

⁵⁶ Nicolaou 1971, 20, εικ.20.

⁵⁷ Englezakis 1995, 72.

⁵⁸ Michaelides 1996, 146· Raptou 1996, 256.

εκτεταμένης φύσεως επιφανειακή έρευνα στην περιφέρεια (μετά το 1979).⁵⁹ Όσο πλούσια είναι η επιγραφική και νομισματική μαρτυρία για την Αρχαία Πάφο τόσο περιορισμένη έχει παραμείνει η μνημειακή ορατότητα του αστικού της κέντρου, ενώ η ζωτική περιφέρεια, η χώρα της Πάφου, ορθά έχει περιγραφεί ως “terra incognita”.⁶⁰ Πέραν του ιερού, υπάρχουν διάσπαρτα στο τοπίο μόνο τρία τμήματα μνημείων της Εποχής του Σιδήρου, στον Μάρτσελλο, τον Χατζηαπουλλά και την Ευρετή, καθώς και ο εντυπωσιακός τάφος στην Αρκάλου («Σπήλαιον της Ρήγαινας») με τον κτιστό δρόμο.⁶¹ Παρόλα αυτά, μέχρι πρόσφατα κυκλοφορούσαν πολλές μελέτες που αναφέρονταν στην έκταση της πολιτείας και της απέδιδαν μεγέθη που άρχιζαν από 65 και έφταναν έως και 144 εκτάρια γης, ως αποτέλεσμα αδόκιμων προσεγγίσεων, που συνυπολόγιζαν χωρικά δεδομένα όλων των ειδών (ταφικά, λατρευτικά, οικιστικά) και όλων των χρονολογικών περιόδων, αγνοώντας το ανάγλυφο του εδάφους και τις διαφορετικές χρήσεις γης.⁶² Γι’ αυτό και θέσαμε ως πρώτο στόχο τη χαρτογράφηση των σκόρπιων δεδομένων στο υφιστάμενο ανάγλυφο και την προβολή τους σε χρονολογικούς χάρτες.⁶³ Έτσι, αρχίσαμε να βλέπουμε αυτό το αχανές και σιωπηλό τοπίο στις διαφορετικές περιόδους της εξέλιξής του, ιδιαίτερα σε σχέση με τα πλούσια ταφικά δεδομένα, που ανάμεσα σε άλλα προσδιορίζουν τον ορίζοντα ίδρυσης της θέσης.

Η ανάλυση του κεραμικού υλικού από τα ταφικά συγκροτήματα της Εποχής του Χαλκού (**εικ. 8**) επιβεβαιώνουν ότι ο ιδρυτικός ορίζοντας της Αρχαίας Πάφου είναι η κρίσιμη μεταβατική περίοδος από τη Μέση στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού.⁶⁴ Στην κυπριακή αρχαιολογία αυτή η μεταβατική περίοδος (MK III-ΥΚ ΙΑ) σηματοδοτεί την έναρξη της σύνθετης πολιτειακής οργάνωσης και της αστικοποίησης, που εξελίσσονται ραγδαία στη διάρκεια της Ύστερης Χαλκοκρατίας.⁶⁵ Είναι η εποχή στην οποία η Κύπρος προσεγγίζει δυναμικά τις αγορές της Μεσογείου, διαθέτοντας χαλκό υπό τη μορφή τάλαντου για τους ηγέτες των μεγάλων κρατών, όπως ήταν οι φαραώ της Αιγύπτου και πιθανώς οι Μυκηναίοι άνακτες.⁶⁶ Για να επιτευχθεί, όμως, η συμμετοχή της Κύ-

πρου στο μεσογειακό εμπόριο των μετάλλων χρειάστηκε να αλλάξει όλη η δημογραφική δομή της ενδοχώρας, ώστε να υποστηριχθεί η βιομηχανία της εξόρυξης και επεξεργασίας αλλά και της μεταφοράς του μετάλλου στις ακτές δια μέσου ενδιάμεσων σταθμών, που φαίνεται να ταυτίζονται με θέσεις οι οποίες ήταν κέντρα διαχείρισης της αγροτικής παραγωγής. Πώς αλλιώς θα μπορούσαν να συντηρηθούν οι εξειδικευμένες ομάδες εργατών και τεχνιτών;

Κατ’ αυτόν τον τρόπο δεν εξειδικεύτηκαν μόνον οι άνθρωποι αλλά και οι οικισμοί, έτσι που ολόκληρο το τοπίο διαιρέθηκε σε παραγωγικές περιφέρειες με αλυσίδες αλληλένδετων οικισμών.⁶⁷ Κάθε μια από αυτές τις περιφερειακές αλυσίδες έπρεπε να «τερματίσει» σε λιμάνι εξαγωγής. Έως τότε, όμως, το νησί δεν διέθετε εμπορικά λιμάνια. Γι’ αυτό οι εγκαταστάσεις σε παράλιες θέσεις – που ήταν παρθένες μέχρι και την έναρξη της Ύστερης Εποχής του Χαλκού – όπως η Έγκωμη, ο Χαλά Σουλτάν Τεκκές αλλά και η Πάφος, ερμηνεύονται ομόφωνα ως οι τερματικοί σταθμοί που απαιτούσε το οικονομικό σύστημα της εμπορίας του χαλκού.⁶⁸ Η επιλογή των παράλιων αυτών θέσεων έγινε με ένα και μοναδικό κριτήριο: καταλληλότητα ελλιμενισμού σκαφών σε θέσεις που, στην περίπτωση της Κύπρου της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, φαίνεται να ήταν προστατευμένες φυσικές λεκάνες (lagoons), στις οποίες τα σκάφη εισέρχονται από έναν λαιμό, μια μικρή διώρυγα.⁶⁹

Είναι, βέβαια, περίεργο ότι από όλες τις παράλιες πολιτείες της Κύπρου μόνο η Πάφος είχε ως πρόσφατα εξαιρεθεί από το οικονομικό σύστημα του χαλκού, και αυτό παρά τη μυθολογική της σχέση με τον μυθικό Κινύρα, τον γηγενή βασιλιά των μετάλλων, τον αγαπημένο της Άνασσας, τον οποίο διεκδίκησαν με επιτυχία οι βασιλείς της Πάφου ως πρόγονό τους, γι’ αυτό και έφεραν την επωνυμία *Κινυράδες*.⁷⁰ Σήμερα, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η Πάφος ιδρύθηκε ως τερματικός σταθμός στα μέσα περίπου της 2ης χιλιετίας π.Χ., δηλαδή ως ένα λιμάνι εξαγωγής το οποίο αναιρούσε τη νησιωτική απομόνωση όλης της περιφέρειας. Η πρώτη ενδελεχής τεκμηρίωση έγινε από τον Γιώργο Γεωργίου το 2007 στη διδακτορική του διατριβή και στη συνέχεια εξειδι-

⁵⁹ Maier 2007a, 38· Diacopoulos 2004· Rupp 2004.

⁶⁰ Rupp 2004.

⁶¹ Maier 2007a, 63, 78, 81· βλ. Ιακωβου 2008, 285, εικ.5· Ιακωβου 2013γ.

⁶² Για τη συζήτηση του προβλήματος, Ιακωβου 2007, 3.

⁶³ Sarris κ.ά. 2006· Ιακωβου κ.ά. 2009· Αγαπίου κ.ά. 2013.

⁶⁴ Georgiou 2011· Georgiou, υπό έκδοση· Sherratt, υπό έκδοση.

⁶⁵ Knapp 2011, 2013a.

⁶⁶ Knapp 2013, 416-422· βλ. και Κασσιανίδου στον παρόντα τόμο.

⁶⁷ “[A] complex mosaic of industrial sites, agricultural support villages, inland towns and coastal distribution and export centres”, Webb – Frankel 2013, 224.

⁶⁸ Γεωργίου 2007· Ιακωβου 2012, 60· 2013a, 26, με παραπομπές. Βλ., επίσης, Κασσιανίδου και Πηλίδου στον παρόντα τόμο.

⁶⁹ Devillers 2008.

⁷⁰ Χατζηγιάννου 1971, 34-35. Για την αλφαβητική επιγραφή στο Κυπριακό Μουσείο, στην οποία ο Νικοκλής αναφέρεται ως πρόγονος του Κινύρα, βλ. Mitford 1961, 136-138· Σατράκη 2012, 400, αρ. κατ. 19.

8. Οι θέσεις όπου έχουν εντοπισθεί τάφοι ή κεραμικά της Ύστερης Εποχής του Χαλκού συγκεντρώνονται γύρω από τη μακρόστενη κοιλάδα Λούρες (PULP@).

κεύτηκε με χρήση Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών στη μεταπτυχιακή εργασία του Άθου Αγαπίου, ενώ ακόμη πιο πρόσφατα, και πάλι στο πλαίσιο μεταπτυχιακής εργασίας, η Ευαγγελία Χριστοδουλίδου προσέγγισε τον ιδρυτικό ορίζοντα της Πάφου με βάση την κεραμική.⁷¹ Εν τω μεταξύ, από το 2013, όλα τα δεδομένα που αφορούν στην υδρολογική λεκάνη της Πάφου κατά την Εποχή του Χαλκού συγκεντρώνονται και αναλύονται από την Άρτεμη Γεωργίου στο πλαίσιο του προγράμματος (Marie Curie Career Integration Grant) ARIEL.⁷²

Το πρώτο λιμάνι

Ο επισκέπτης σίγουρα θα αναρωτιέται πού ήταν αυτό το ιδρυτικό κύτταρο, που γέννησε την Πάφο, αφού το ιερό βρίσκεται 1,5 χλμ. από τη σημερινή ακτογραμμή.⁷³ Η απόσταση, όμως, που έχουν οι αντίστοιχες λεκάνες των ιδρυτικών λιμανιών της Έγκωμης, του Κιτίου και του Χαλά Σουλτάν Τεκκέ από τις σημερινές ακτές είναι μεγαλύτερη. Στην περίπτωση της θέσης στον Τεκκέ, η λεκάνη αποκλείστηκε από τη θάλασσα γύρω στο 1100 π.Χ. και δημιουργήθηκε η αλυκή της Λάρνακας.⁷⁴

⁷¹ Γεωργίου 2007· Αγαπίου 2010· Χριστοδουλίδου 2014.

⁷² Georgiou 2015, 139. Το πρόγραμμα ARIEL «Archaeological Investigations of the Extra-Urban and Urban Landscape in Eastern Mediterranean Centers: A case-study at Palaeraphos, Cyprus» χρηματοδοτήθηκε (2013-2017) από το People Programme Marie Curie Actions του 7ου Προγράμματος Πλαισίου της ΕΕ (FP7/2007-2013) με συμφωνία REA αρ. 334271 (<https://ucy.ac.cy/ariel/>).

⁷³ Για τις αλλαγές στην ακτογραμμή, βλ. Zomeni 2012.

⁷⁴ Gifford 1978· Devillers κ.ά. 2015.

Στην περίπτωση της Πάφου, δεν γνωρίζουμε πότε η άγνωστη λεκάνη αποκλείστηκε από τη θάλασσα αλλά, εκτός από την αναφορά του Στράβωνα (14.6) στον «ύφορμος» της Παλαιπάφου, υπάρχει μια πολύτιμη γραπτή μαρτυρία, που επιβεβαιώνει ότι η ύπαρξή του διασώθηκε στη συλλογική μνήμη μαζί με τον ιδρυτικό μύθο της Πάφου, που θέλει τα πλοία του Τεγεάτη βασιλιά Αγαπήνορα να ρίχνουν άγκυρα σε αυτό το λιμάνι (Παυσανίας 8.5.2).⁷⁵ Καταγράφεται από τον Αρχιμανδρίτη Κυπριανό στην *Ίστορία Χρονολογική τῆς Νήσου Κύπρου* και μάλιστα συνοδεύεται από μια ρεαλιστική περιγραφή, που μας λέει ότι η λεκάνη του πάλε ποτέ λιμανιού είχε μετατραπεί σε έναν ελώδη βάλτο, που προκαλούσε πυρετούς στους άμοιρους κατοίκους των Κουκλιών.⁷⁶ Βάλτος είχε, επίσης, γίνει η λεκάνη του λιμανιού του Κιτίου στη θέση *Παμπούλα*, γι' αυτό και οι Βρετανοί το μπάζωσαν το 1879 για να γλιτώσουν την πόλη της Λάρνακας από την ελονοσία.⁷⁷

Έχουμε προτείνει ότι το αόρατο σήμερα αγκυροβόλιο της Αρχαίας Πάφου, η προστατευμένη λεκάνη που στάθηκε ο λόγος ίδρυσής της, πρέπει να αναζητηθεί στη θέση *Λούρες*. (εικ. 8). Πρώτον, γιατί οι συστάδες των αρχαιότερων τάφων της Πάφου, αυτών της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, δείχνουν ότι οι ιδρυτικές ομάδες είχαν αναπτυχθεί στα οροπέδια βόρεια, ανατολικά και δυτικά αυτής της μακρόστενης κοιλάδας, που ακόμη και σήμερα έχει απρόσκοπτη ορατότητα στη θάλασσα.⁷⁸ Δεύτερον, γιατί οι *Λούρες* έχουν άμεση οπτική επαφή με το ιερό που βρίσκεται στο πλάτωμα ακριβώς στα δυτικά. Όμως, το ιερό, σύμφωνα με τις ενδελεχείς στρωματογραφικές έρευνες του καθηγητή Maier στη δεκαετία του 1970, έλαβε τη μνημειακή μορφή που γνωρίζουμε στο τέλος του 13ου αι. π.Χ., δηλαδή κάπου 400 χρόνια μετά την ίδρυση της Πάφου ως τερματικού σταθμού. Ήταν, λοιπόν, η θέση της λεκάνης του λιμανιού που πρέπει να προσδιόρισε τη χωροθέτηση του ιερού. Η ίδια σχέση ανάμεσα σε ιερό και λιμάνι ισχύει και στην περίπτωση του Κιτίου, όπου έχει επιβεβαιωθεί η ύπαρξη μεταλλουργικών εργαστήριων μέσα στο τέμενος.⁷⁹ Αλλά και στην Πάφο σκωρία εντοπίστηκε στο τέμενος μαζί με κεραμική της Ύστερης Εποχής του Χαλκού κατά τη διάρκεια των βρετανικών ανασκαφών του 1950.⁸⁰

Η εγγύτητα και η οπτική επαφή λιμανιού και ιερού μάς επιτρέπει να προτείνουμε μια πιο σύνθετη ερμηνεία, που αφορά στο διαχειριστικό σύστημα, το οποίο εξυπηρετούσαν τα τεμένη Κιτίου και Πάφου: αντί ανακτόρων, αυτά τα ιερά ήταν οι διαχειριστές της μεταλλευτικής οικονομίας και οι επόπτες των εμπορικών λιμανιών.⁸¹ Όμως, αν δεν λάβουμε υπόψη μας το ιστορικό περιεχόμενο του χρονολογικού ορίζοντα στον οποίον αναγείρονται, θα μας διαφύγει η στιγμή κατά την οποία Κίτιο και Πάφος δηλώνουν με τον πλέον ηχηρό τρόπο ότι δεν είναι πια οι τερματικοί σταθμοί μιας βιομηχανικής ενδοχώρας αλλά τα πολιτειακά τους κέντρα, οι κυβερνήτες της περιφέρειας.⁸² Στα τέλη του 13ου αι. π.Χ., όταν μαινόταν η παν-μεσογειακή κρίση που διέλυε τις οικονομίες όλων των συγκεντρωτικών κρατών αλλά και μερικών από τις νεαρές τότε πολιτείες της Ύστεροκυπριακής περιόδου (συγκεκριμένα την Καλαβασσό, το Μαρώνη και την Άλασσα, που βρίσκονταν στη λεκάνη του Βασιλικού και του Κούρη, **εικ. 9**), το Κίτιο και η Πάφος φαίνεται ότι κατάφεραν να αυξήσουν και τους πληθυσμούς και τα εδάφη τους.⁸³ Τα τεμένη Κιτίου και Πάφου δεν είναι μόνο τα πρώτα και τα μόνα μνημειακά λατρευτικά συμπλέγματα της αρχαίας Κύπρου· είναι και τα πρώτα μνημεία που επιβεβαιώνουν τη λειτουργία κεντρικής πολιτειακής οργάνωσης στις δυο αυτές θέσεις.⁸⁴ Την ίδια εποχή, δηλαδή τον 12ο αι. π.Χ. (ΥΚ IIIA), στην Έγκωμη παρατηρείται διάσπαση της εξουσίας και αποκέντρωση στη διαχείριση του εμπορίου,⁸⁵ η οποία υποδηλώνεται από το γεγονός ότι ο αστικός ιστός φιλοξενεί πολλά μικρά ιερά σε χώρους οικιών, τα οποία αναγνωρίζονται χάρη στα λατρευτικά ειδώλια (του «Κερασφόρου θεού» και του «Θεού επί του ταλάντου») και σε άλλα αντικείμενα λατρείας.⁸⁶

Το δάσος της Πάφου και η χαλκοφόρα ζώνη της αρχαίας πολιτείας

Από πού ξεκινά ο χαλκός για να καταλήξει στο τέμενος της Πάφου και από κει να κατηφορίσει στο λιμάνι για εξαγωγή; Χαλκός υπάρχει ολόγυρα στους πρόποδες του Τροόδους και η Πάφος δεν στερείται κοιτασμάτων. Στερείται, όμως, άμεσης ορατότητας, που θα

⁷⁵ Χατζιωάννου 1971, 58, 21.1.

⁷⁶ Κυπριανός 1788, 18.

⁷⁷ Yon 2006, 22, εικ. 9.

⁷⁸ Για τις συστάδες τάφων της Ύστερης Χαλκοκρατίας στις θέσεις *Τερατσούδια*, *Ελιομύλια*, *Ευρετή*, *Καμίνια*, βλ. Karageorghis 1990 και Georgiou (υπό έκδοση).

⁷⁹ Webb 1999, 302.

⁸⁰ Megaw 1951, 13.

⁸¹ Ιακώβου 2012, 63.

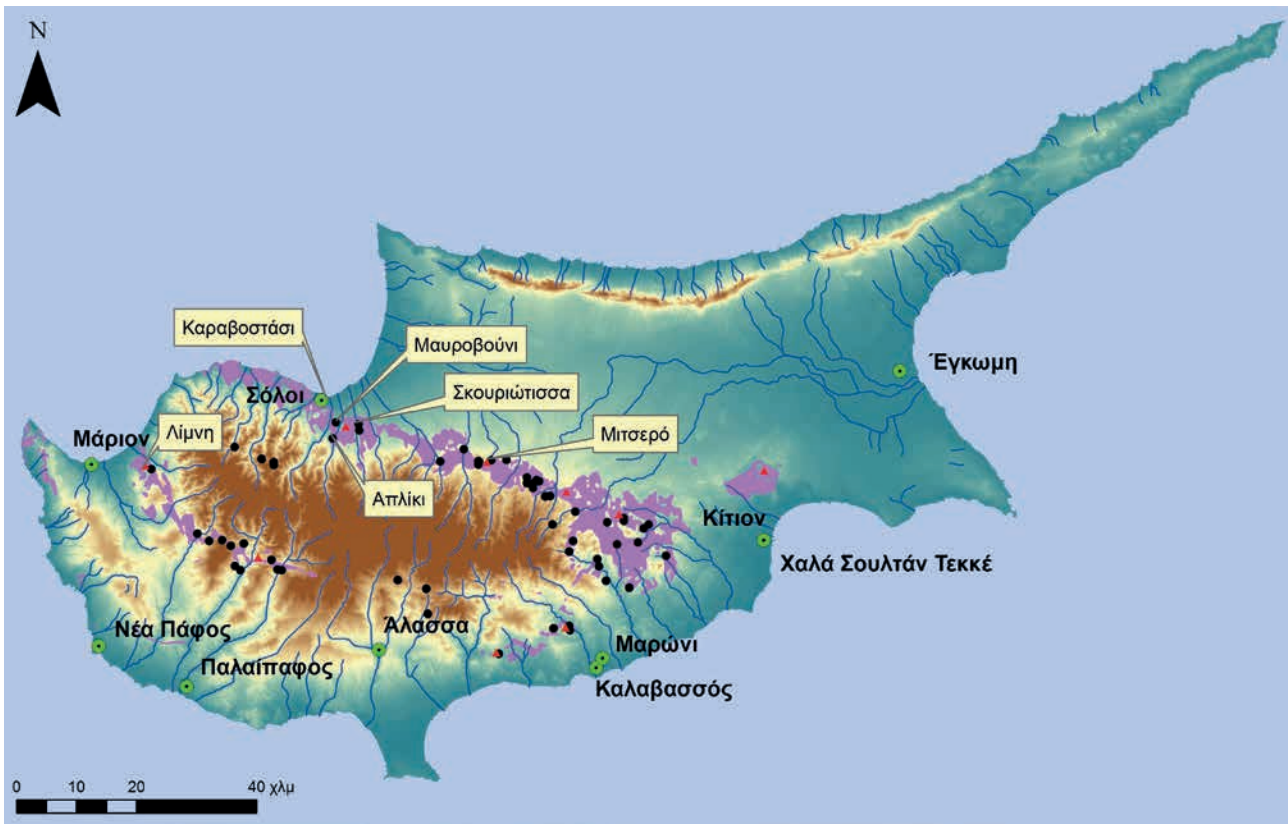
⁸² Webb 1999, 288–289, 295–297.

⁸³ Ιακώβου 2013α, 25–26.

⁸⁴ “The size, scale and complexity of the cult buildings erected at Kition and Kouklia in LC IIIA suggest the existence, also, of strong centralized authority”, Webb 1999, 292.

⁸⁵ Keswani 1996, 224, 226· Pickles – Peltenburg 1998· “[D]evolution from centralized to decentralized authority [...] the emergence in LC IIC and LC IIIA of competing elite groups”, Webb 1999, 293.

⁸⁶ Webb 1999, 91–113.

9. Χάρτης της Κύπρου με θέσεις αρχαίων πολιτειών και θέσεις σύγχρονης (20ός αι.) μεταλλευτικής δραστηριότητας (PULP@).

υποβοηθούσε τη διατήρηση της μνήμης ως προς αυτήν την βαριά βιομηχανία, που είχε εξολοκλήρου εγκαταλειφθεί γύρω στον 7ο αι. μ.Χ. Όταν, 1200 και πλέον χρόνια αργότερα, ξανάρχισε με την άδεια της αποικιακής (βρετανικής) κυβέρνησης η εκμετάλλευση του κυπριακού χαλκού στο τέλος της δεκαετίας του 1920, οι ξένοι επενδυτές περιορίστηκαν στα μεγάλα κοιτάσματα της βόρειας πλευράς του Τροόδους. Σε κάθε σήραγγα που άνοιγαν έβρισκαν εργαλεία των αρχαίων μεταλλωρύχων.⁸⁷ Η ιστορική μνήμη αναβίωσε και, με τη βοήθεια των κειμένων του Γαλννού (ο οποίος είχε επισκεφθεί την Κύπρο το 166 μ.Χ.⁸⁸), η σύγχρονη μεταλλευτική βιομηχανία επανασυνδέθηκε με την αρχαία αλλά μόνο σε σχέση με τους βόρειους πρόποδες του Τροόδους, στα μεταλλεία του Μιτσερού, της Σκουριώτισσας, του Μαυροβουνιού (εικ. 9). Αντίθετα, στην περιοχή της Πάφου, η μόνη ανάμνηση που διατηρούν οι γηραιοί Παφίτες σε σχέση με μεταλλεία και χαλκό δεν αφορά την επαρχία

τους· αφορά τα δύσκολα χρόνια της νιότης τους, όταν έπρεπε να φύγουν από τα χωριά τους για να πάνε να δουλέψουν στα μεταλλεία της Λίμνης και της Σκουριώτισσας και στον σταθμό φόρτωσης του μεταλλεύματος στο Καραβοστάσι, δηλαδή στις χαλκοφόρες περιοχές, που στα αρχαία χρόνια υπάγονταν στις πολιτείες Μαρίου και Σόλων αντίστοιχα και όχι της Αρχαίας Πάφου.⁸⁹

Όμως, το 1998, μια σημαντική έρευνα που έγινε μέσα στο δάσος της Πάφου (εικ. 7) κατέγραψε σωρούς σκουριάς, που βέβαια μόνο η αρχαία μεταλλευτική δραστηριότητα αφήνει στο τοπίο.⁹⁰ Από το 2013, σε συνεργασία με το Τμήμα Γεωλογικής Επισκόπησης και συγκεκριμένα με τη συμμετοχή της γεωλόγου Ζομενίας Ζομενή, πολύτιμης συνεργάτιδας του Ερευνητικού Προγράμματος Παλαιπάφου, αρχίσαμε να εντοπίζουμε και να χαρτογραφούμε αυτούς τους σωρούς της σκουριάς. Η γεωαναφορά τους δείχνει ότι συγκεντρώνονται στα όρια του δάσους της Πάφου, εκεί όπου τα χαλκοφόρα

⁸⁷ Bruce 1937, 642.

⁸⁸ *De Simplicium Medicamentorum Temperamentis ac Facultatibus*. Kassianidou 2013, 58.

⁸⁹ "The region today [in the 1950s] contains many poverty-stricken areas and heavy emigration has led to declining population. Emigration is sometimes overseas but large numbers moved to other parts of Cyprus and often this region provides casual labour on the land or mining labour", Christodoulou 1959, 213.

⁹⁰ Stos-Gale κ.α. 1998.

στρώματα συναντούν την απαραίτητη καύσιμη ύλη.⁹¹ Τί είναι, όμως, σήμερα το δάσος της Πάφου; Πρωτίστως, το οικοσύστημα του κυπριακού αγρινού (σπάνιο είδος άγριου προβάτου),⁹² ένα τοπίο φυσικό, προσβάσιμο μόνο μέσα από δύσκολους χωματόδρομους, όπου κοπάδια αιγοπροβάτων βόσκουν ελεύθερα στην πυκνή βλάστηση. Όμως οι σωροί της σκουριάς δεν είχαν δημιουργηθεί μέσα σε ένα δύσβατο δασικό περιβάλλον αλλά μέσα σε ένα λειτουργικό βιομηχανικό τοπίο, στο οποίο υπήρχαν οι θέσεις εξόρυξης – το Τμήμα Γεωλογικής Επισκόπησης εντόπισε ένα αρχαίο μεταλλείο στα Βρέτσια (**εικ. 7**) – και οι θέσεις επεξεργασίας του μεταλλεύματος, οι οποίες θα πρέπει να μην ήταν μακριά από τις διαδρομές που θα μετέφεραν το μέταλλο στην ακτή.

Οι χρονολογήσεις που έχουμε μέχρι σήμερα από τις σκουριές σε όλη την Κύπρο δείχνουν ότι η μεταλλευτική δραστηριότητα αδράνησε προς το τέλος της Ρωμαϊκής και εγκαταλείφθηκε οριστικά μάλλον στην πρώιμη Βυζαντινή περίοδο, τον 7ο αι. μ.Χ.⁹³ Όταν στην Πάφο σταμάτησε η κοπή δέντρων για την ναυπήγηση πλοίων και για την καύσιμη ύλη, που απαιτούσαν τα καμίνια του χαλκού, το δάσος μεγάλωσε ανεξέλεγκτα και κάλυψε τους δρόμους του χαλκού, τα αρχαία μεταλλεία και, σχεδόν εξολοκλήρου, τις σκουριές (**εικ. 10**), το πιο δυναμικό αποτύπωμα της μεταλλευτικής βιομηχανίας της Πάφου. Το περιβάλλον ανατράπηκε και, από βιομηχανικό, που ήταν έως την ύστερη αρχαιότητα, έγινε εξαιτίας της εγκατάλειψης και των δύο κυπριακών βιομηχανιών – της μεταλλευτικής και της ναυπηγικής – ένα φυσικό δάσος: το δάσος της Πάφου.

10. Σωρός σκουριάς σκεπασμένος με πευκοβελόνες μέσα στο δάσος στη θέση Πέρα Βάσα (φωτ. Μ. Ιακώβου).

11. Στήλη με συλλαβική επιγραφή του βασιλιά Νικοκλή, στην οποία ανακοινώνει την ανέγερση κίωνων στη θεά Ήρα. Εντοιχισμένη οριζόντια στον εξωτερικό τοίχο της εκκλησίας στο μοναστήρι της Αγίας Μονής (φωτ. Μ. Ιακώβου).

⁹¹ Ιακώβου 2014, 171.

⁹² *Ovis gmelini ophion*, το μεγαλύτερο θηλαστικό της κυπριακής πανίδας.

⁹³ Kassianidou 2011· 2013, 56, 58.

⁹⁴ Masson 1983, 146-147, αρ. κατ. 90-9· Σατράκη 2012, 398, αρ. κατ. 15-16.

⁹⁵ Masson 1983, 95, αρ. κατ. 1· Σατράκη 2012, 399, αρ. κατ. 17 (διγραφική επιγραφή σε συλλαβάρια και ελληνικό αλφάβητο).

12. Στήλη με συλλαβική επιγραφή: «ο βασιλιάς της Πάφου Νικοκλής, ο ιερέας της Άνασσας, ο γιος του βασιλιά της Πάφου Τίμαρχου, αναγείρει στη θεά». Βρέθηκε στο Χα Ποτάμι, πέραν των δύο χιλιομέτρων ανατολικά του ιερού (Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου, Μουσείο Πάφου).

πλούτου της Πάφου. Δεν είναι καθόλου τυχαίο το ότι οι Πτολεμαίοι διάλεξαν αυτό το κυπριακό ιερό και όχι άλλο για να εφαρμόσουν την οικονομική τους πολιτική, που παρέμεινε βασισμένη στις ίδιες παραδοσιακές βιομηχανίες της Κύπρου: εμπόριο μετάλλων και ναυπήγηση πλοίων.⁹⁶ Γι' αυτό και σε όλη τη διάρκεια της Πτολεμαϊκής περιόδου οι ενοποιημένοι πια κυπριακοί πληθυσμοί συνέχισαν να ευημερούν. Η βασική διαφορά ήταν ότι οι Πτολεμαίοι επέβαλαν μια κεντρική κρατική οικονομία, στην οποία η εκμετάλλευση της ξυλείας και του χαλκού φαίνεται να έγινε κρατικό μονοπώλιο.⁹⁷

Για την Αρχαία Πάφο, η μεταφορά του λιμανιού στη Νέα Πάφο σηματοδοτεί την αρχή του τέλους, καθώς αποκόπτεται η επαφή της με την αλυσίδα των οικισμών της ενδοχώρας, που τώρα στρέφονται προς το νέο λιμάνι. Έτσι, από τον 4ο αι. π.Χ., πριν ακόμη αρχίσει να καλείται Παλαίπαφος, η Αρχαία Πάφος έπαυσε να έχει σχέση με τη βιομηχανία του χαλκού. Αν δεν υπήρχε το ιερό της, και η ίδια θα είχε ξεχαστεί στη διάρκεια της Πτολεμαϊκής περιόδου.

Επίλογος

Η διαχρονική προσέγγιση, σε συνδυασμό με την ανάλυση του τοπίου, μάς επέτρεψε να προσεγγίσουμε τις έως πρόσφατα αδιάγνωστες πηγές της οικονομικής και πολιτικής ανεξαρτησίας του κυπριακού «βασιλείου» της Πάφου. Εξ όσων φαίνεται, η ξεχασμένη της πολιτική οικονομία βασιζόταν στη ναυπηγική και τη μεταλλευτική βιομηχανία. Όπως ήδη παρατηρήσαμε πιο πάνω, αυτοί οι δύο αλληλένδετοι οικονομικοί πυλώνες – το εμπόριο του χαλκού δεν μπορούσε να διεξαχθεί χωρίς πλοία – εξελίχτηκαν παράλληλα από τη 2η χιλιετία π.Χ. έως και την ύστερη αρχαιότητα.

Τέλος, ποιό είναι το δυσανάγνωστο ιστορικό επεισόδιο στο οποίο μπορεί να οφείλεται η φήμη που είχε αποκτήσει στον κόσμο του Ομήρου το ιερό της Κύπριδας (*Ιλιάδα* E 330) σε μια εποχή που δεν ήταν παρά το λατρευτικό κέντρο μιας μικρής πολιτειακής αρχής; Η Πάφος, που είχε ακουστά ο Όμηρος, ήταν το εύρωστο λιμάνι για το οποίο μιλούσαν Έλληνες έμποροι και τεχνίτες από τον ύστερο 13ο αι. π.Χ., καθώς ταξίδευαν ανάμεσα στο Αιγαίο και την ανατολική Μεσόγειο, ένα εμπορικό λιμάνι, η διαχείριση του οποίου περνούσε μέσα από το παρακείμενο εμβληματικό τέμενος της θεάς (**εικ. 1**). Σε αυτό το κυπριακό λιμάνι επέλεξαν να εγκατασταθούν πολλοί ελληνόφωνοι μετανάστες στη διάρκεια του 12ου αι. π.Χ., και σε αυτό το περιβάλλον έμαθαν να γράφουν με το κυπρο-μινωικό σύστημα την ελληνική διάλεκτο που μετέφεραν στην Κύπρο.⁹⁸ Η Πάφος ήταν ο πυρήνας από τον οποίο διαδόθηκε, στους αιώνες που ακολούθησαν, η γραφή της Αρκαδο-Κυπριακής διαλέκτου στο κυπριακό συλλαβικό.⁹⁹ Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι από τα τέσσερα κυπριακά λιμάνια που ευημερούσαν στον 12ο αι. π.Χ. (Έγκωμη, Χαλά Σουλτάν Τεκκές, Κίτιο και Πάφος), μόνο η Πάφος θα παρουσιάσει στον 11ο και 10ο αι. π.Χ. έναν απίστευτο κτηριακό πλούτο,¹⁰⁰ που μέχρι σήμερα δεν τεκμηριώνεται πουθενά αλλού στο νησί σε τέτοια έκταση. Οι κοινοτικές νεκροπόλεις με τους θαλαμοειδείς τάφους, που ιδρύονται στον ορίζοντα του 11ου-10ου αι. π.Χ., σε απόσταση ενός και πλέον χιλιομέτρων από το ιερό, στις θέσεις Σκάλες στα ΝΑ, Λάκκος του Σκάρνου και Χασσάν Αγάς στα ανατολικά, Ξερολίμνη και Ξυλινός προς βορρά, μέχρι και τις Πλάκες στα δυτικά¹⁰¹ (**εικ. 3**), αποτελούν αδιάψευστη μαρτυρία για την επιτυχία της Πάφου στη διαχείριση της δύσκολης μεταβατικής περιόδου που προηγήθηκε της αντικατάστασης του οικονομικού συστήματος της 2ης χιλιετίας π.Χ. με τη νέα μεσογειακή οικονομία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου.

⁹⁶ Iacovou 2014, 168.

⁹⁷ Michaelides 1996, 140· Gordon 2012, 503.

⁹⁸ Morpurgo-Davies – Olivier 2012.

⁹⁹ Iacovou 2013β.

¹⁰⁰ Karageorghis – Raptou 2014.

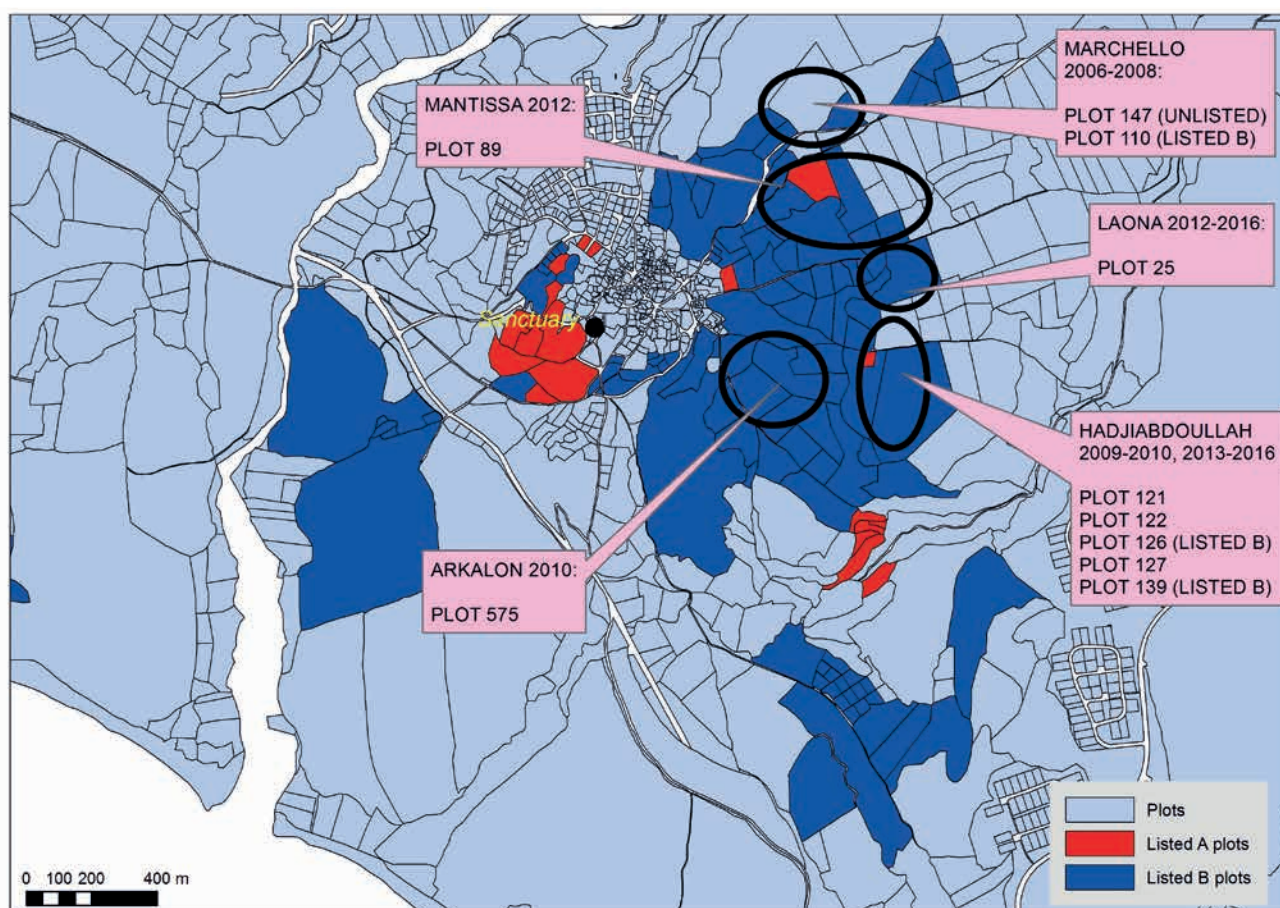
¹⁰¹ Karageorghis 1967· 1983· Karageorghis – Iacovou 1982· Raptou 2002· Karageorghis – Raptou 2014.

Ημερολόγιο ερευνών πεδίου Πανεπιστημίου Κύπρου στην Παλαίπαφο (2006-2016)

1. Μάρτσελλος (2006-2008) - τεμάχια 110 και 147.

Οι ανασκαφές του Πανεπιστημίου Κύπρου στην Παλαίπαφο (εικ. 13)¹⁰² άρχισαν το 2006 αφού είχαν προηγηθεί το 2002-2003 η συγκρότηση του ψηφιακού «Αρχαιολογικού Άτλαντα Παλαίπαφου» και η πρώτη εκτεταμένη γεωφυσική έρευνα.¹⁰³ Αυτές οι δράσεις μάς επέτρεψαν να προσδιορίσουμε τις περιοχές μέγιστου κινδύνου (από επικείμενες αναπτύξεις γης) και συγχρόνως να απομονώσουμε στο εκτεταμένο αρχαιο-περιβάλλον εκείνα τα σημεία, που με σύντομης διάρκειας ανασκαφές θα μπορούσαν να απαντήσουν στα καίρια ερωτήματα, τα οποία είχαμε θέσει αναφορικά με την

δυσανάγνωστη δομή του αστικού ιστού της πολιτείας.¹⁰⁴ Αν και οι νεκροπόλεις της 1ης χιλιετίας π.Χ., που ιδρύθηκαν από την πρώιμη Κυπρο-Γεωμετρική περίοδο (11ος-10ος αι. π.Χ), εντοπίζονται πέραν των ορίων της πόλης, και μάλιστα σε μεγάλη ακτίνα ανατολικά και δυτικά του ιερού, οι έρευνες επιφανείας και η ανάλυση της τοπογραφίας μάς ανάγκασαν να επανεξετάσουμε την παγιωμένη έως τότε πεποίθηση περί της ύπαρξης τείχους πόλεως.¹⁰⁵ Για το σκοπό αυτό κρίθηκε απαραίτητο να διεξαχθεί νέα έρευνα στη θέση Μάρτσελλος, και συγκεκριμένα στα τεμάχια δυτικά του μνημειακού τείχους, μήκους 112 μ. και πλάτους 5μ., που είχαν ανασκάψει πρώτα ο επιγραφολόγος T.B. Mitford και ο έφορος του Μουσείου του Liverpool J.H. Iliffe ανάμεσα στο 1950 και 1955, στο πλαίσιο του Kouklia Expedition, και στη συνέχεια η γερμανο-ελβετική αποστολή υπό τον καθη-

Palaepaphos Urban Landscape Project: 2006 - 2016

13. Θέσεις στις οποίες διενεργήθηκαν ανασκαφές στο πλαίσιο του προγράμματος PULP μεταξύ 2006-2016 (PULP@).

¹⁰² Η ανασκαφή διενεργείται από φοιτητές του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Η συμμετοχή είναι σε αποκλειστικά εθελοντική βάση. Το ετήσιο κόστος που αφορά πρωτίστως στη διαμονή και σίτιση των φοιτητών αναλαμβάνει από το 2006 το Πανεπιστήμιο Κύπρου. Έκτακτα κονδύλια έχουν κατά καιρούς εξασφαλιστεί από ιδιωτικές ή και εταιρικές δωρεές, για τις οποίες είμαστε ιδιαίτερα ευγνώμονες.

¹⁰³ Αναλυτικά για τον Αρχαιολογικό Άτλαντα Παλαίπαφου και την πρώτη γεωφυσική έρευνα, βλ. Ιακωνου 2008, 266 και 272 αντίστοιχως. Επίσης, Sarris κ.α. 2006.

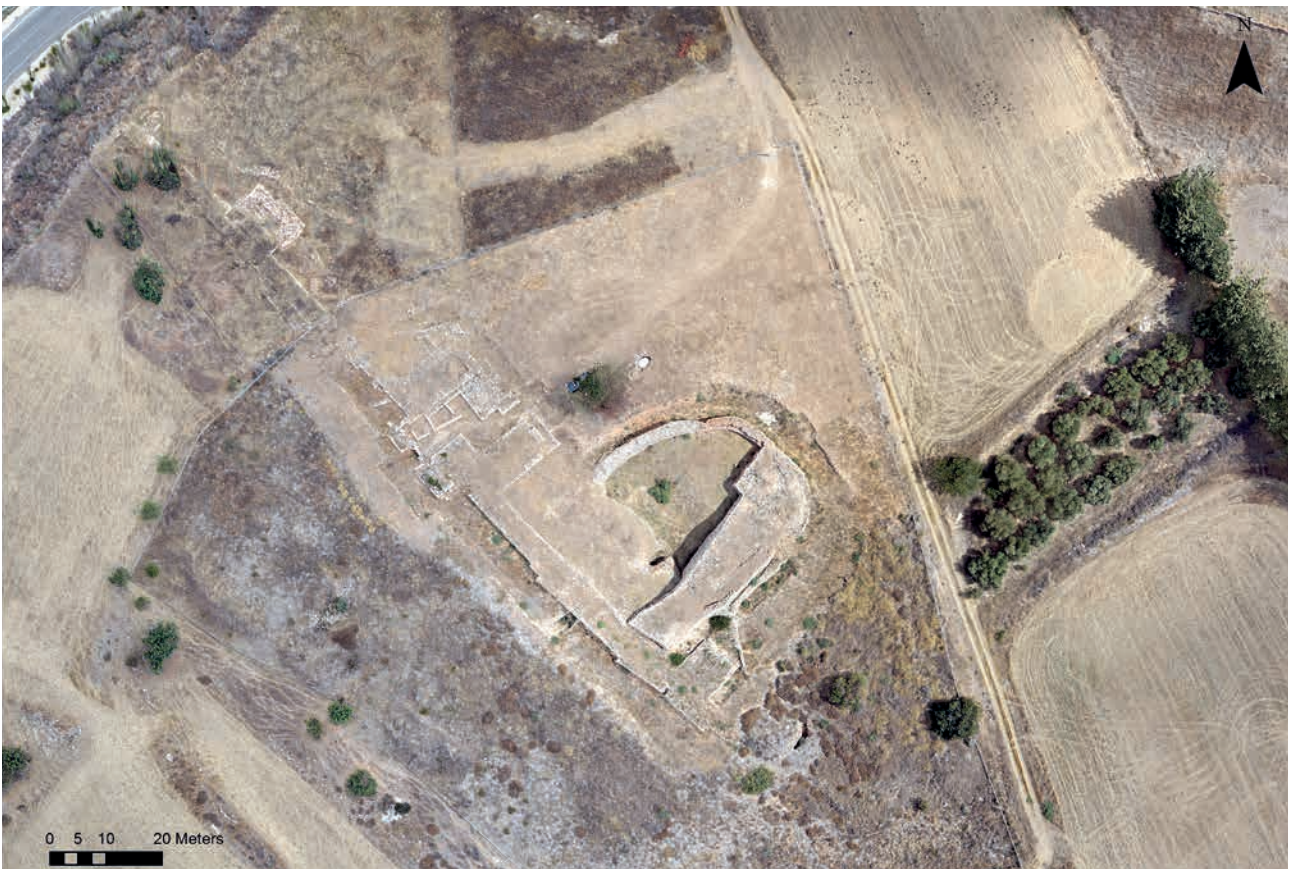
¹⁰⁴ Ειδικά, στο Ιακωνου 2007, 1-6.

¹⁰⁵ Διεξοδική παρουσίαση του προβλήματος στο Ιακωνου 2013γ.

γητή Maier.¹⁰⁶ Το ανασκαφέν τμήμα είχε ερμηνευθεί και δημοσιευθεί ως η ΒΑ πύλη του τείχους της πόλεως,¹⁰⁷ ενώ ο μεγάλος αποθήτης, που άπτεται τμήματος της ΒΑ πλευράς του, ως τμήμα της τάφρου (**εικ. 14**).¹⁰⁸

Στη διάρκεια τριών ανασκαφικών περιόδων (2006-2008) ερευνήθηκαν οριζόντια, αλλά σε μικρό μόνο βάθος, 664 τ.μ. αποκαλύπτοντας 52 επιπλέον μέτρα του ΒΔ βραχίονα του τείχους,¹⁰⁹ ο οποίος φθάνει έως την απότομη και διαβρωμένη ΒΔ κλιτύ του οροπέδιου. Οι μεγάλοι λίθοι που χρησιμοποιούνται στη νότια όψη για να συγκρατήσουν το τείχος στην κατωφέρεια (προς την κατεύθυνση του ιερού) είναι μόνο ένα από τα δεδομένα που μας επιτρέπουν να προτείνουμε την αντιστροφή της ερμηνείας για την εξωτερική-εσωτερική όψη του μνημείου. Παρά την έντονη διάβρωση της ΒΔ πλευράς, το τείχος παρουσιάζει γωνία προς βορρά,

και όχι προς νότο, επιβεβαιώνοντας την υποψία μας ότι η βόρεια πλευρά είναι η εσωτερική του μνημείου, που δεν ήταν τμήμα τείχους πόλεως αλλά μια τειχισμένη θέση ανάμεσα σε δυο μακρόστενες κοιλάδες, που κατεβαίνουν προς το χαμηλότερο οροπέδιο του ιερού συγκλίνουν στη θέση Λούρες. Επίσης, όπως και η έρευνα του Maier έχει επιβεβαιώσει, η λεγόμενη τάφρος δεν συνεχίζει ΒΔ της πύλης.¹¹⁰ Το πλήθος των λίθινων αφιερωματικών επιγραφών στο ελληνικό συλλαβάριο (συμπεριλαμβανομένης της επιγραφής του βασιλιά Ονασιχάρη, **εικ. 5**) και τα εντυπωσιακά «βασιλικά» αγάλματα της ύστερης Κυπρο-Αρχαϊκής περιόδου¹¹¹ φαίνεται ότι είχαν εσκεμμένα απορριφθεί και καταχωθεί (όχι σε τάφρο αλλά) σε ένα μεγάλο και μυστήριο αποθήτη στο εσωτερικό ενός μνημειακού τείχους.¹¹²

14. Μάρτσελλος: εναέρια (UAV) φωτογραμμετρική αποτύπωση. Διακρίνεται το τείχος και ο μεγάλος αποθήτης στα ΒΑ (PULP + ΤΕΠΑΚ: Εργαστήριο Τηλεπισκόπησης και Γεω-Περιβάλλοντος @).

¹⁰⁶ Για την επιλογή των τεμαχίων στον Μάρτσελλο σε σχέση με τις προγενέστερες έρευνες του Kouklia Expedition, βλ. Ιακωνου 2008, 274-276. Επίσης Ιακωνου 2013γ, 282-285.

¹⁰⁷ Maier 2008.

¹⁰⁸ Iliffe – Mitford 1951, 57· Maier 2007α, 63.

¹⁰⁹ Κάτοψη σε κλίμακα στο Ιακωνου 2013γ, 283.

¹¹⁰ Karageorghis 1974, 23.

¹¹¹ Maier 1985, Tafel 10: 1-6· 2007α, εικ. 55-57. Σε αντίθεση με τις επιγραφές που δημοσιεύτηκαν στο Masson – Mitford 1986, τα γλυπτά, στα οποία συμπεριλαμβάνεται το διάσημο κεφάλι του «βασιλιά-ιερέα» (που οι Βρετανοί μετέφεραν στο Μουσείο Merseyside του Liverpool), περιμένουν ακόμη να μελετηθούν και να δημοσιευτούν.

¹¹² Σχετικά με τον αποθήτη και τον χαρακτήρα του περιεχομένου, μια προκαταρκτική εναλλακτική ερμηνεία προτείνεται στο Ιακωνου 2013γ, 284-285.

Η θέση του οροπεδίου Μάρτσελλος χρειάζεται να προσεγγισθεί με ένα ολοκληρωμένο ερευνητικό πρόγραμμα, που θα αποκαλύψει πλήρως το μνημείο και τον χαρακτήρα του και θα το συνδέσει λειτουργικά με το αστικό-διοικητικό περιβάλλον της πολιτείας. Εμείς, όμως, έχοντας ψηφιοποιήσει τα δεδομένα της ανασκαφής και αφού με την άδεια και τη συμβολή του Τμήματος Αρχαιοτήτων η επιφάνεια του δυτικού βραχίονα καλύφθηκε με πλίνθους και καταχώθηκε,¹¹³ σπεύσαμε το 2009 να μεταφέρουμε την έρευνα μας στο άλλο κρίσιμο οροπέδιο, του Χατζηαππουλλά (εικ. 15). Στο πλαίσιο των γεωφυσικών ερευνών του 2007 είχαμε παρατηρήσει ότι σε όλο το μήκος της βόρειας παρειάς του οροπεδίου υπήρχαν στην επιφάνεια χωμάτινου αγροτικού δρόμου παράλληλα τοιχία, τα οποία είχαν υποστεί εκτεταμένη φθορά από την κυκλοφορία αγροτικών μηχανημάτων. Ήταν βέβαιο ότι η ετήσια απόξεσή τους θα οδηγούσε σε πλήρη καταστροφή και εξαφάνιση ενός πολύτιμου αρχιτεκτονικού δεδομένου. Επιπλέον, από τη στιγμή που είχαμε αμφισβητήσει την ύπαρξη

ενιαίου τείχους πόλεως, η επανεξέταση του οροπεδίου είχε καταστεί απαραίτητη αφού, σύμφωνα με την επικρατούσα ερμηνεία, η ανατολική όψη του μνημειακού συμπλέγματος («ανακτόρου»), που είχαν εντοπίσει στο Χατζηαππουλλά οι Mitford και Iliffe το 1952, αποτελούσε τμήμα του τείχους της πόλεως.¹¹⁴

2. Αρκάλου και Μάντισσα.

Παράλληλα, και ως αποτέλεσμα της δεύτερης γεωφυσικής έρευνας που διεξήχθη το 2007, το 2010 προσεγγίσαμε τη θέση της Αρκάλου (τεμάχιο 575) και το 2012 το οροπέδιο της Μάντισσας (τεμάχιο 89) (εικ. 13). Και στις δυο περιπτώσεις οι διερευνητικές ανασκαφές ήταν μικρής κλίμακας – δεν εντοπίστηκαν μνημειακά κατάλοιπα – αλλά σημαντικές για την κατανόηση της χρήσης του χώρου στις διάφορες εποχές.¹¹⁵ Η Αρκάλου είναι η πεδινή έκταση που εκτείνεται στους δυτικούς πρόποδες του οροπεδίου Χατζηαππουλλάς, κατά μήκος της πλαγιάς, στην οποία συναντούμε τον μνημειακό λαξευτό τάφο με τον κτιστό δρόμο που είναι γνωστός ως «Σπήλαιον της

15. Κούκλια-Παλαίπαφος: χαρτογράφηση αρχαιολογικών θέσεων που καταχωρήθηκαν στο Σύστημα Γεωγραφικών Πληροφοριών (GIS) της Παλαίπαφου. Στο υπόβαθρο ορθοφωτογραφία με χρήση στερεοσκοπικής παρατήρησης αεροφωτογραφιών με ανάλυση εδάφους 20 εκατοστών, από το Τμήμα Κτηματολογίου και Χωρομετρίας (πτήση 2014). (PULP + ΤΕΠΑΚ: Εργαστήριο Τηλεπισκόπησης και Γεω-Περιβάλλοντος ©).

¹¹³ Η μνημειακή αρχιτεκτονική του δυτικού βραχίονα που, όπως και το παλαιότερο τμήμα του τείχους, έχει πλάτος 5 μ. επέτρεψε στο Τμήμα Αρχαιοτήτων να αναβαθμίσει το επίπεδο προστασίας των τεμαχίων 110 και 147.

¹¹⁴ Schäfer 1960· Maier 2007 α, 78-81· Ιακωβού 2013γ, 281.

¹¹⁵ Στην παρούσα έκθεση δεν θα αναφερθούμε διεξοδικά στα αποτελέσματα των ερευνών στην Αρκάλου και Μάντισσα.

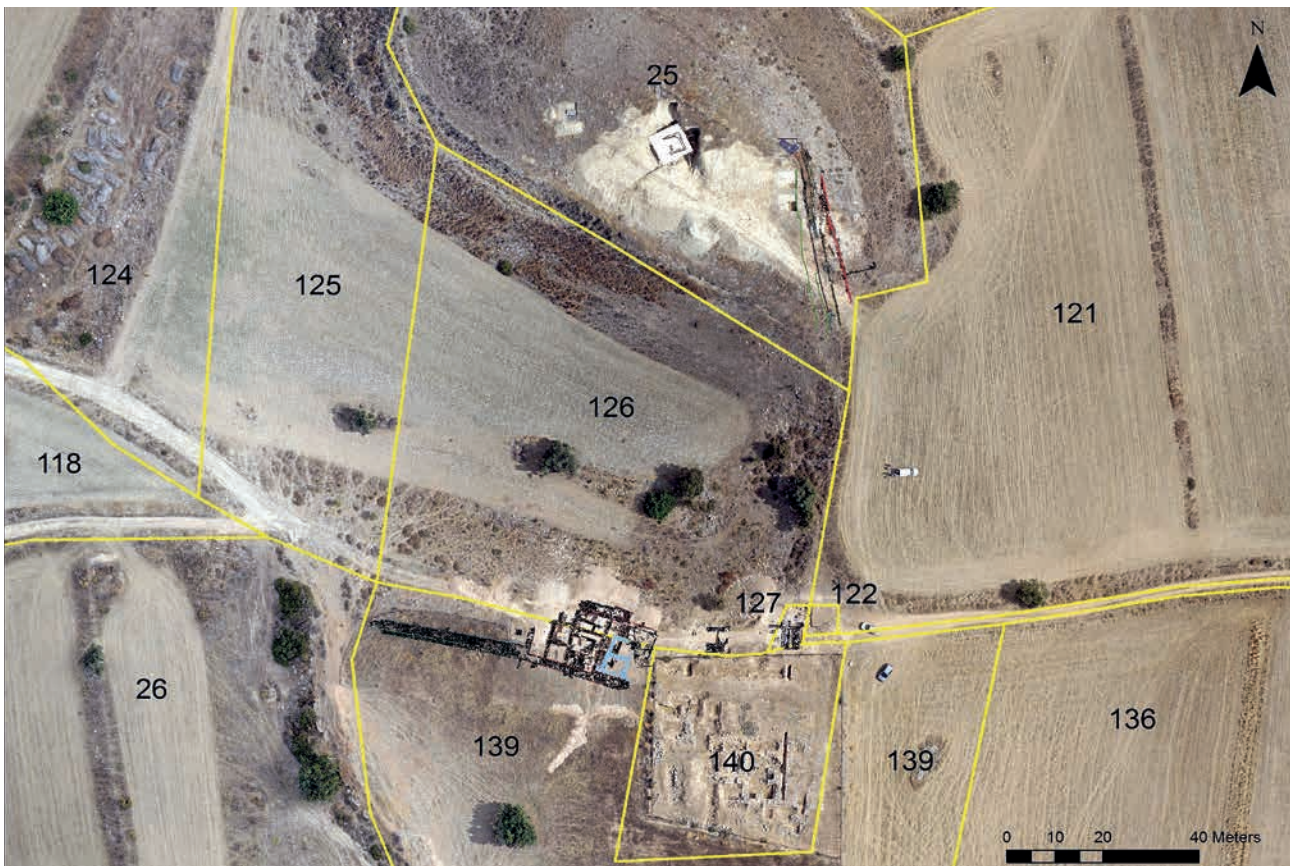
Ρήγαινας».¹¹⁶ Η φραγμένη είσοδος ενός δεύτερου παρόμοιου τάφου, που δεν ερευνήθηκε ποτέ, βρίσκεται λίγα μέτρα προς νότο. Μέχρι στιγμής, οι τομές στην *Αρκάλου* είναι οι μόνες στις οποίες δεν συναντήσαμε κεραμική αρχαιότερη της ύστερης Κυπρο-Κλασικής περιόδου.

Η **Μάντισσα** είναι το οροπέδιο ανάμεσα στον *Μάρτσελλο* και τον *Χατζηπατουλλά*. Οι δοκιμαστικές τομές έδειξαν ότι το οροπέδιο είναι εξαιρετικά διαβρωμένο: ο φυσικός βράχος βρίσκεται μόλις 30-40 εκ. από την σημερινή επιφάνεια. Αν και η ένταξή του στον αστικό ιστό θα μπορούσε να θεωρηθεί δεδομένη, η απουσία δομικού υλικού από την επιφάνεια αλλά και από τις πλαγιές του οροπεδίου ξενίζει. Όμως, το κεραμικό υλικό από τις αβαθείς ανασκαφικές τομές είναι ιδιαίτερου ενδιαφέροντος: πρόκειται κατά κύριο λόγο για όστρακα αγγείων της Ύστερης Χαλκοκρατίας.¹¹⁷

3. Χατζηπατουλλάς 2009-2010, 2012-2016 - τεμάχια 121-122, 126-127 και 139

Μετά από μια δεκαετία ερευνών πεδίου, οι γνώσεις μας για το άλλοτε σχεδόν αόρατο αστικό περιβάλλον, αν και

σημαντικά βελτιωμένες, παραμένουν αποσπασματικές τόσο χωρικά όσο και χρονολογικά. Όμως, οι έρευνες στο οροπέδιο του *Χατζηπατουλλά*, που πλέον μπορούμε να το ταυτίσουμε με τειχιωμένη ακρόπολη της Κυπρο-Κλασικής περιόδου, έχουν στεφθεί με αναπάντεχη επιτυχία. Οι ανασκαφές, που επικεντρώθηκαν σε όλο το μήκος της βόρειας παρειάς του οροπεδίου, μας επέτρεψαν να επιβεβαιώσουμε ότι τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ανήκουν σε δυο ξεχωριστά μνημειακά συμπλέγματα με διαφορετικό προσανατολισμό (**εικ. 16**). Το **Ανατολικό σύμπλεγμα** (τεμάχιο 140), που είναι προσανατολισμένο στον Βορρά, ταυτίζεται με το «ανακτορικό» οικοδόμημα, το οποίο εντοπίστηκε από το *Kouklia Expedition* στη δεκαετία του 1950, διερευνήθηκε ατελώς και αποσπασματικά και, εξ όσων φαίνεται, τα ευρήματα από την ανασκαφή είτε δεν αποθηκεύτηκαν ποτέ, είτε χάθηκαν.¹¹⁸ Το **Δυτικό σύμπλεγμα** (τεμάχιο 139), μνημείο του οποίου η ύπαρξη ήταν άγνωστη πριν από τη διεξαγωγή των ανασκαφών του Πανεπιστημίου Κύπρου, αποτελείται από ένα μακρύ τείχος, που διατρέχει το οροπέδιο σε μήκος 65 μ. πριν ανακοπεί από τη δυτική

16. Η Λαόνα (Τεμάχιο 25). Το Ανατολικό Σύμπλεγμα (Τεμάχιο 140) και το Δυτικό Σύμπλεγμα (Τεμάχιο 139) στη βόρεια πλευρά του οροπεδίου Χατζηπατουλλάς (PULP@).

¹¹⁶ Maier 1992· 2007a, 81-82.

¹¹⁷ Σύντομη αναφορά στο Georgiou 2017.

¹¹⁸ Η ολοκλήρωση της ανασκαφής του Ανατολικού συμπλέγματος θεωρείται απαραίτητη αλλά επειδή βρίσκεται σε προστατευμένο τεμάχιο του Πίνακα Α' (το οποίο έχει απαλλοτριωθεί από το Τμήμα Αρχαιοτήτων) δεν διατρέχει άμεσο κίνδυνο πέραν αυτού της φθοράς των εκτεθειμένων αρχιτεκτονικών μελών.

όψη του «ανακτόρου», γεγονός που μας επιτρέπει να ει- κάσουμε ότι η ανέγερσή του είναι χρονολογικά αρχαιό- τηρη. Επί της εξωτερικής (βόρειας) όψης του τείχους, το οποίο διατηρείται σε ύψος που ξεπερνά το 1,5 μ., εδρά- ζονται μακρές αντηρίδες (το μήκος τους κυμαίνεται στα 15 μ., το πλάτος δεν υπερβαίνει το 1 μ.). Οι αντηρίδες καταλήγουν σε προτείχισμα, το οποίο λειτουργεί ως τοίχος αντιστήριξης στην απότομη κλιτύ (εικ. 17). Μαζί με το τείχος και το προτείχισμα, οι αντηρίδες αποτε- λούν πρωτογενές τμήμα μιας ενιαίας και λειτουργικής αρχιτεκτονικής εφαρμογής, που είχε ένα συγκεκριμένο στόχο: την εγκατάσταση ενός μεγάλου αποθηκευτικού και βιοτεχνικού/βιομηχανικού συμπλέγματος. Τα διαφο- ρετικά δωμάτια, τα δάπεδα των οποίων είναι «σφραγι- σμένα» από την κατάρρευση της τοικοποιίας και από το υλικό από το οποίο ήταν κατασκευασμένες οι επίπε-

δες επιστεγάσεις, μπορούν να αναγνωρισθούν από το περιεχόμενό τους είτε ως αποθήκες είτε ως τμήματα παραγωγικών εγκαταστάσεων. Τουλάχιστο δυο εγκα- ταστάσεις φαίνεται να αφορούν την παραγωγή λαδιού (εικ. 18), ενώ μια άλλη ενδιαφέρουσα εγκατάσταση, μέχρι στιγμής ανεπιβεβαίωτης χρήσης, είναι τοποθε- τημένη σε διάζωμα ανάμεσα στον πρώτο και δεύτερο τοίχο αντιστήριξης (που βρίσκεται ακόμη χαμηλότερα στην πλαγιά). Αποτελείται από ένα εντυπωσιακό λίθινο λουτήρα συνδεδεμένο με αγωγούς που περνούν κάτω από τους τοίχους αντιστήριξης (εικ. 19).

Όταν το 2014 είχαμε πλέον επιβεβαιώσει ότι βρισκόμασταν στο οικονομικό κέντρο της ακρόπο- λης της Κυπρο-Κλασικής περιόδου, αποφασίσαμε τον επαναπροσδιορισμό της μεθόδου εργασίας, έτσι ώστε να συνάδει με ολοκληρωμένη αρχαιο-περιβαλλοντική

17

HADJIABDULLAH 2016

18

17. Το Δυτικό Σύμπλεγμα στον Χατζηαπουλλά – κάτοψη ανασκαφής 2016 (PULP@).

18. Τρισδιάστατη απόδοση εργαστηριακής μονάδας με μυλόπετρες στο Δυτικό Σύμπλεγμα Χατζηαπουλλά (Βασίλης Τρίγκας).

19. Βιοτεχνική εγκατάσταση με λίθινο λουτήρα και αγωγούς (φωτ. Μ. Ιακώβου).

έρευνα: κάθε δωμάτιο ή μονάδα παραγωγής αποτελεί ξεχωριστό αντικείμενο έρευνας ώστε να επιτυγχάνεται η καλύτερη δυνατή συλλογή και διαφύλαξη βιο-δεδομένων. Αξίζει να σημειωθεί η ιδιαιτερότητα δυο δωματίων που γειτνιάζουν για να γίνει κατανοητή η προσοχή με την οποία πρέπει να ερευνηθούν. Το Δωμάτιο 1, που άπτεται του τείχους (εικ. 17), πρέπει να ήταν αποθήκη υγρών (στο δάπεδο βρέθηκε μεγάλος αριθμός οστράκων από αμφορείς, αλλά και μια βάση μυλόπετρας). Στο διπλανό Δωμάτιο 2 (προς βορρά), η ανασκαφή του 2016 μας επεφύλασσε μια ιδιαίτερη έκπληξη: το δάπεδο ήταν σκεπασμένο με ένα παχύ στρώμα θρυμματισμένων κοχυλιών πορφύρας.

4. Λαόνα: 2012-2016 - τεμάχιο 25

Όσο άγνωστη ήταν η ύπαρξη του Δυτικού συμπλέγματος, τόσο αόρατος φαίνεται να είχε παραμείνει στα μάτια των ερευνητών ο παρακείμενος τύμβος, που ορθώνεται πάνω στο χαμπλό, φυσικό έξαρμα της Λαόνας, μόλις 70 μ. βόρεια του «ανακτόρου» του Χατζηαπουλλά (εικ. 16). Παρά την εντυπωσιακή του παρουσία (εικ. 20), που σηματοδοτεί το τοπίο στα ανατολικά του ιερού, δεν κατάφερε να προσελκύσει το ενδιαφέρον ή να αναγνωρισθεί ως ένα σπάνιο για τον κυπριακό πολιτισμό ανθρωπογενές μνημείο πριν από την έναρξη του προγράμματός μας.¹¹⁹ Ο τύμβος έχει μήκος 100 μ. και πλάτος 60 μ. Το μέγιστο ύψος στο οποίο ορθώνεται η κορυφή του φτάνει τα 10 μ. (εικ. 21). Πέραν του μεγέθους του, το κύριο υλικό της ίδιας της κατασκευής του μας επιβάλλει να αναγνωρίσουμε ότι πρόκειται για την υλοποίηση στοχευμένης απόφασης μιας στιβαρής πολιτικής δύναμης: ο τύμβος έχει κατασκευαστεί από παχιά οριζόντια στρώματα ανόργανης μάργας, που εναλλάσσονται με λεπτότερα στρώματα οργανικού χώματος μέσα στο χώμα αυτό εντοπίζεται περιορισμένος αριθμός οστράκων που μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε την ανέγερσή του στο μεταίχμιο του 4ου προς 3ο αι. π.Χ. Το φυσικό γεωλογικό περιβάλλον των μαργών της Κύπρου είναι η ζώνη των αυτόχθονων ιζηματογενών

20. Εναέρια (UAV) φωτογραμμετρική αποτύπωση βόρεια και βορειο-δυτικής όψης του τύμβου της Λαόνας. Στο βάθος διακρίνεται η βόρεια πλαγιά του οροπεδίου Χατζηαπουλλάς (PULP + ΤΕΠΑΚ: Εργαστήριο Τηλεπισκόπησης και Γεω-Περιβάλλοντος @).

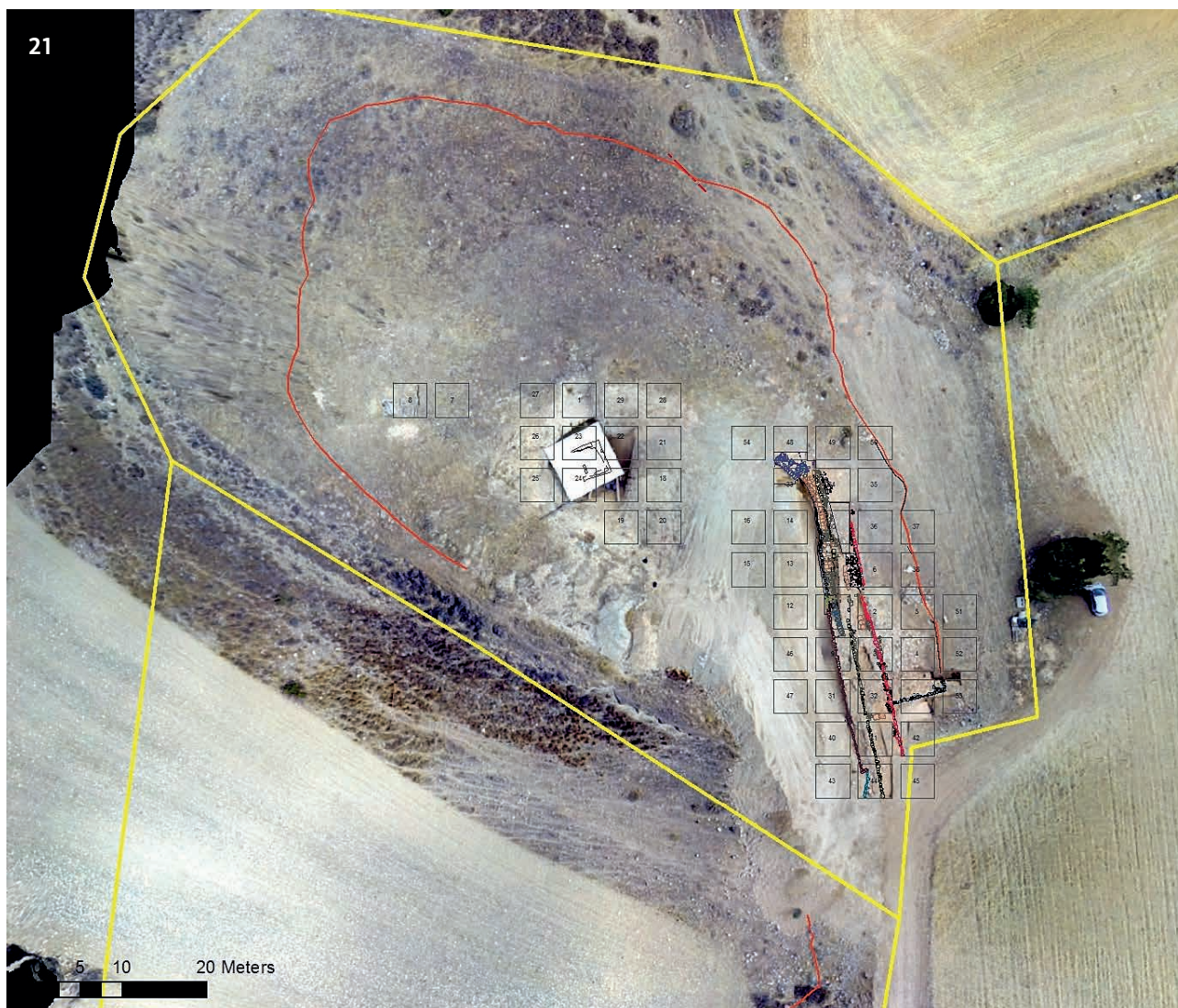
πετρωμάτων, ηλικίας 70 εκατομμυρίων ετών. Στην Παλαιάπαφο οι μάργες εντοπίζονται κάτω από τον κροκαλοπαγή βράχο της περιοχής, γεγονός που μας επιβάλλει να υπολογίσουμε ότι για την εξόρυξη από το φυσικό της περιβάλλον και τη μεταφορά της στη Λαόνα πρέπει να ασχολήθηκε επί μακρόν μια μεγάλη ανθρωποδύναμη. Υπολογίζεται ότι για την ανέγερσή του χρειάστηκαν 9.500 κυβικά μέτρα φερτών υλικών.

Αν και για την ολοκλήρωση της διερεύνησης του τύμβου προβλέπεται ότι θα χρειαστούν μερικές ακόμη ετήσιες αποστολές, σήμερα γνωρίζουμε ότι η ανατολική πλευρά του τύμβου σκέπασε εξολοκλήρου και προστάτευσε ένα παλαιότερο μνημείο. Πρόκειται για τμήμα τείχους, που φαίνεται να περιέβαλλε τη Λαόνα από τον ύστερο 6ο αι. π.Χ., ήταν όμως σε κατάσταση εγκατάλειψης πριν από την ανέγερση του τύμβου. Στην εσωτερική του όψη ανασκάψαμε δυο αντικριστές κλίμακες, που πρέπει να οδηγούσαν σε πύργους (εικ. 22). Η νότια (η καλύτερα διατηρημένη) κλίμακα έχει ακόμη 15 λίθινες βαθμίδες, ενώ στη βόρεια έχει γίνει εκτενής χρήση πλίνθων. Με το πέρας της ανασκαφής του 2016 επιβεβαιώσαμε ότι το τείχος θεμελιώθηκε στα 107,20 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας. Αυτό το δεδομένο μας επιτρέπει να υπολογίσουμε ότι η διατήρηση του βόρειου τμήματος, που η εσωτερική του όψη είναι κτισμένη με πλινθότουβλα και σώζεται σε ύψος 112.40 μ., ξεπερνά τα 5 μ. (εικ. 23). Στο άμεσο μέλλον θα επιχειρηθεί ο εντοπισμός πιθανού ταφικού μνημείου, που ίσως βρίσκεται σε βάθος άνω των 6 μ. Όμως στοχεύουμε να διατηρήσουμε αλώβητη την βόρεια όψη του τύμβου, που αποτελεί ένα μέχρι σήμερα μοναδικό μνημείο για την αρχαία Κύπρο.

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ θερμά την Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος για την άδεια δημοσίευσης της εικ. 4, το Τμήμα Αρχαιοτήτων της Κύπρου για τις εικ. 5 και 12, και το Τμήμα Κτηματολογίου και Χωρομετρίας της Κυπριακής Δημοκρατίας για την παραχώρηση πολύτιμων γεωγραφικών δεδομένων. Οι χαρτογραφικές αποτυπώσεις στις εικ. 2-3, 6-9, 13, 16-17 ετοιμάστηκαν από τον Δρ Άθω Αγαπίου με χρήση του Συστήματος Γεωγραφικών Πληροφοριών (GIS) της Παλαιάπαφου το οποίο διαχειρίζεται, και αποτελούν πνευματική ιδιοκτησία του προγράμματος PULP. Οι εικ. 14-15, 18, 20-21 έχουν παραχθεί στο πλαίσιο της συνεργασίας μας με το Εργαστήριο Τηλεπισκόπησης και Γεω-Περιβάλλοντος του Τμήματος Πολιτικών Μηχανικών και Μηχανικών Γεωπληροφορικής, ΤΕΠΑΚ και αποτελούν πνευματική ιδιοκτησία του προγράμματος PULP. Ευχαριστώ, επίσης, τους μεταδιδακτορικούς ερευνητές και στενούς μου συνεργάτες, Δρα Άρτεμη Γεωργίου, Δρα Στέλλα Διάκου και Δρα Jacopo Tabolli για τη διαχείριση των ψηφιακών ημερολογίων και βάσεων δεδομένων του προγράμματος.

¹¹⁹ Διεξοδική ανάλυση αναφορικά με την αναγνώριση και τη μέθοδο διερεύνησης στο Ιακώβου 2016.

21. Ορθοφωτογραφία Λαόνας (υπόβαθρο) με τη χρήση αυτόνομων συστημάτων πλοήγησης (UAVs). Διακρίνεται ο κήναβος στο υπό διερεύνηση νότιο τμήμα του τύμβου καθώς και το ανατολικό τείχος, όπως καταχωρήθηκαν στο Σύστημα Γεωγραφικών Πληροφοριών (GIS) της Παλαιπάφου (PULP + ΤΕΠΑΚ: Εργαστήριο Τηλεπισκόπησης και Γεω-Περιβάλλοντος @).
22. Οι αντικριστές κλίμακες στο ανατολικό τείχος της Λαόνας στο τέλος Σεπτεμβρίου 2016 πριν από τον εγκιβωτισμό τους ως μέτρο προσωρινής προστασίας και συντήρησης (Φωτογραφία: Μ. Ιακώβου).
23. Εσωτερική όψη με πλινθότουβλα στο βορειότερο άκρο το ανατολικού τείχους της Λαόνας. Δειγματοληψία πλίνθων (Φωτογραφία: J. Tabolli).

Βιβλιογραφία

- Αγαπίου Α. 2010:** *Τοπογραφία θέσεων της ευρύτερης περιοχής Πάφου κατά την 3η και 2η χιλιετία π.Χ. και μελέτη της πορείας της αστικοποίησης με την υποστήριξη Συστημάτων Γεωγραφικών Πληροφοριών* (μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Κύπρου), Λευκωσία.
- Αγαπίου Α. – Ιακωβου Μ. – Σαρρίσ Α. 2013:** “Spatial analysis of the Bronze Age sites of the region of Paphos in southwest Cyprus with the use of Geographical Information Systems”, στο F. Contreras – M. Farjas – F.J. Melero (επιμ.), *CAA 2020 – Fusion of Cultures: Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology, Granada, Spain, April 2010* [BAR-IS 2494], Oxford, 177-183.
- Anastasiades A. 2003:** “Egypt in Cyprus: the Ptolemaic royal cult”, *Κυπριακά Σπουδαί* 64-65, 41-52.
- Bazemore B. 2002:** “The display and viewing of the syllabic inscriptions of Rantidi Sanctuary”, στο J.S. Smith (επιμ.), *Script and Seal Use on Cyprus in the Bronze and Iron Ages*, Boston, 155-212.
- Bruce J.L. 1937:** “Antiquities in the mines of Cyprus”, στο E. Gjerstad – J. Lindros – E. Sjoqvist – A. Westholm (επιμ.), *The Swedish Cyprus Expedition. Finds and Results of the Excavations in Cyprus 1927-1931. Vol. 3*, Stockholm, 639-671.
- Γεωργίου Γ. 2007:** *Η τοπογραφία της ανθρώπινης εγκατάστασης στην Κύπρο κατά την Πρώιμη και Μέση Χαλκοκρατία* (διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κύπρου), Λευκωσία.
- Christodoulou D. 1959:** *The Evolution of the Rural Land Use Pattern in Cyprus*, [The World Land Use Survey, Regional Monograph 2], London.
- Collombier A.-M. 1993:** “La fin des royaumes chypriotes: ruptures et continuités”, *Transeuphratène* 6, 119-147.
- Devillers B. 2008:** *Holocene Morphogenesis and Anthropisation of a Semi-Arid Watershed, Gialias River, Cyprus* [BAR-IS 1775], Oxford.
- Devillers B – Brown M. – Morhange Ch. 2015:** “Paleo-environmental evolution of the Larnaca Salt Lakes (Cyprus) and the relationship to second millennium BC settlement” *JAS: Reports* 1, 73-80.
- Diapopoulos L. 2004:** “Investigating social complexity through regional survey: ‘second generation’ analysis of Bronze Age data from the Canadian Palaipaphos Survey Project, southwestern Cyprus”, *JMA* 17, 59-85.
- Englezakis B. 1995:** *Studies on the History of the Church of Cyprus, 4th-20th Centuries*, Aldershot, Hampshire.
- Fourrier S. 2011:** “Pots for goods and for the Gods: the Iron Age ceramics from the Malloura sanctuary”, στο M.K. Toumazou – P.N. Kardulias – D.B. Counts (επιμ.), *Crossroads and Boundaries: The Archaeology of Past and Present in the Malloura Valley, Cyprus* [Annual of the American Schools of Oriental Research 65], Boston, 125-132.
- Fourrier S. 2013:** “Constructing the peripheries: extra-urban sanctuaries and peer-polity interaction in Iron Age Cyprus”, *BASOR* 370, 103-122.
- Gardner E.A. – Hogarth D.G. – Jones M.R. – Elsey Smith R. 1888:** “Excavations in Cyprus 1887-88, Paphos, Leontari, Amargeti”, *JHS* 9, 147-271.
- Georgiou A. 2011:** “The settlement histories of Cyprus in the twelfth century BC”, *CCEC* 41, 109-131.
- Georgiou A. 2015:** “Cyprus during the ‘Crisis Years’ revisited”, στο A. Babbi – F. Bubenheimer-Erhart – B. Marín-Aguilera – S. Mühl (επιμ.), *The Mediterranean Mirror. Cultural Contacts in the Mediterranean Sea Between 1200 and 750 BC*, Mainz, 129-145.
- Georgiou A. 2017:** “Flourishing amidst a ‘crisis’: the regional history of the Paphos polity at the transition from the 13th to the 12th centuries BCE” στο P.M. Fischer – T. Bürge (επιμ.), *“Sea Peoples” Up to Date. New Research Transformations in the Eastern Mediterranean in the 13th-11th Centuries BCE*, Vienna, 207-227.
- Georgiou A. υπό έκδοση:** “Tracing the foundation horizon of Palaepaphos. New research on the early history of the Paphos region”, στο S.W. Manning – C.M. Kearns – J. Leon (επιμ.), *New Directions in Cypriot Archaeology*.
- Gifford J.A. 1978:** *Paleogeography of Archaeological Sites of the Larnaca Lowlands, Southeastern Cyprus* (διδακτορική διατριβή, University of Minnesota), Ann Arbor.
- Gordon J.M. 2012:** *Between Alexandria and Rome: A Postcolonial Archaeology of Cultural Identity in Hellenistic and Roman Cyprus* (διδακτορική διατριβή, University of Cincinnati), Cincinnati.
- Grivaud G. 1998:** *Villages désertés à Chypre (fin XII–fin XIX siècle)* [Travaux et mémoire III], Nicosie.
- Θεοδούλου Θ. 2006:** *Ναυτική δραστηριότητα στην κλασική Κύπρο. Το λιμενικό δίκτυο στα τέλη του 4ου αι. π.Χ.* (διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κύπρου), Λευκωσία.
- Ιακωβου Μ. 2006:** “From the Mycenaean *qa-si-re-u* to the Cypriote *pa-si-le-wo-se*: the *basileus* in the kingdoms of Cyprus”, στο S. Deger-Jalkotzy – I.S. Lemos (επιμ.), *Ancient Greece from the Mycenaean Palaces to the Age of Homer* [Edinburgh Leventis Studies 3], Edinburgh, 315-335.
- Ιακωβου Μ. 2007:** “Site size estimates and the diversity factor in Late Cypriote settlement histories”, *BASOR* 348, 1-23.
- Ιακωβου Μ. 2008:** “The Palaepaphos Urban Landscape Project: theoretical background and preliminary report 2006-2007”, *RDAC* 2008, 263-289.
- Ιακωβου Μ. 2012:** “From regional gateway to Cypriot kingdom: copper deposits and copper routes in the *chora* of Paphos”, στο V. Kassianidou – G. Papasavvas (επιμ.), *Eastern Mediterranean Metallurgy and Metalwork in the Second Millennium BC*. Oxford/Oakville, 58-69.

- Iacovou M. 2013a: “Historically elusive and internally fragile island polities: the intricacies of Cyprus’s political geography in the Iron Age”, *BASOR* 370, 15-47.
- Iacovou M. 2013β: “The Cypriot syllabary as a royal signature: the political context of the syllabic script in the Iron Age”, στο P. Steele (επιμ.), *Syllabic Writing on Cyprus and its Context*, Cambridge, 133-152.
- Iacovou M. 2013γ: “Paphos before Palaepaphos. New approaches to the history of the Paphian kingdom”, στο D. Michaelides (επιμ.), *Epigraphy, Numismatics, Prosopography and History of Ancient Cyprus. Papers in Honour of Ino Nicolaou* [SIMA Pocket-book 179], Uppsala, 275-291.
- Iacovou M. 2014: “Political economies and landscape transformations. The case of ancient Paphos”, στο J.M. Webb (επιμ.), *Structure, Measurement and Meaning: Insights into the Prehistory of Cyprus. Studies on Prehistoric Cyprus in Honour of David Frankel* [SIMA 143], Uppsala, 161-174.
- Ιακώβου, Μ. 2016: “Ο τύμβος της Λαόνας στην Παλαίπαφο. Από την αναγνώριση στη μέθοδο διερεύνησης”, στο V. Vlachou – A. Gadolou (επιμ.), *ΤΕΡΨΙΣ. Studies in Mediterranean Archaeology in Honour of Nota Kourou* [CREA-Patrimoine Études d’archéologie 10], Brussels, 307-319.
- Iacovou M. – Stylianidis E. – Sarris A. – Agapiou A. 2009: “A long-term response to the need to make modern development and the preservation of the archaeo-cultural record mutually compatible operations: the GIS contribution”, στο *Proceedings of the 22nd CIPA Symposium, Kyoto, Japan, 11-15 October 2009*. (Διαθέσιμο δικτυακά στο <https://www.ucy.ac.cy/ariel/documents/Publications/A_LONG-TERM_RESPONSE_2009.pdf>, τελευταία επίσκεψη Φεβρουάριος 2017).
- Iliffe J.H – Mitford T.B. 1951: “Excavations at Kouklia (Old Paphos) Cyprus, 1950”, *The Antiquaries Journal* 31, 51-66.
- Karageorghis J. 1997: “Les noms de la Grande Déesse dans les inscriptions syllabiques chypriotes”, *CCEC* 27, 109-119
- Karageorghis V. 1967: “An early XIth century BC tomb from Palaepaphos”, *RDAC* 1967, 1-24.
- Karageorghis V. 1974: *Annual Report of the Director of the Department of Antiquities for the Year 1973*, Nicosia.
- Karageorghis V. 1983: *Palaepaphos-Skales: An Iron Age Cemetery in Cyprus* [Alt-Paphos 3], Konstanz.
- Karageorghis V. 1990: *Tombs at Palaepaphos, 1: Teratsoudhia, 2: Eliomylia*, Nicosia.
- Karageorghis V. – Iacovou M. 1982: “Cypro-Geometric material from Palaepaphos”, *RDAC* 1982, 123-137.
- Karageorghis V. – Raptou S. 2014: *Necropoleis at Palaipaphos from the End of the Late Bronze Age to the Cypro-Achaic Period*, Nicosia.
- Karageorghis V. – Raptou S. 2016: *Palaipaphos-Skales. Tombs of the Late Cypriote IIIB and Cypro-Geometric Periods (Excavations of 2008 and 2011)*, Nicosia.
- Kassianidou V. 2011: “The production of copper in Cyprus during the Roman period”, στο A. Δημητρίου (επιμ.), *Πρακτικά Τέταρτου Κυπρολογικού Συνεδρίου*, τομ. Α2’, Λευκωσία, 539-548.
- Kassianidou V. 2013: “The exploitation of the landscape: metal resources and the copper trade during the age of the Cypriot city-kingdoms”, *BASOR* 370, 49-82.
- Keswani P. 1996: “Hierarchies, heterarchies, and urbanization processes: the view from Bronze Age Cyprus”, *JMA* 9, 211-250.
- Knapp A.B. 2011: “Cyprus, copper, and Alashiya”, στο P.P. Betancourt – S.C. Ferrence (επιμ.), *Metallurgy: Understanding How, Learning Why. Studies in Honor of James D. Muhly* [Prehistory Monographs 29], Philadelphia, 249-254.
- Knapp A.B. 2013β: *The Archaeology of Cyprus: from Earliest Prehistory through the Bronze Age*, Cambridge.
- Κυπριανός Α. 1788: «*Αρχιμανδρίτου Κυπριανού Ίστορία Χρονολογική τῆς Νήσου Κύπρου*», στο Θ. Παπαδόπουλλος (επιμ.), *Κυπρολογική Βιβλιοθήκη 1: 1971*, Λευκωσία.
- Luckenbill D.D. 1968: *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Chicago.
- Luttrell A. 1996: “The sugar industry and its importance for the economy of Cyprus during the Frankish period”, στο V. Karageorghis – D. Michaelides (επιμ.), *The Development of the Cypriot Economy: from the Prehistoric Period to the Present Day*, Nicosia, 163-174.
- Maier F.-G. 1985: *Alt-Paphos auf Cypern: Ausgrabungen zur Geschichte von Stadt und Heiligtum 1966-1984* [Trierer Winckelmannsprogramme 6], Mainz am Rhein.
- Maier F.-G. 1989: “Priest kings in Cyprus”, στο E. Peltenburg (επιμ.), *Early Society in Cyprus*, Edinburgh, 376-391.
- Maier F.-G. 1992: “A tomb of Paphian kings: the ‘Spilaion tis Regainas’ at Kouklia Arkalon”, *CCEC* 18, 127-136.
- Maier F.-G. 2007α: *Οδηγός Παλαιπάφου (Κούκλια)*, Λευκωσία.
- Maier F.-G. 2007β: “From regional centre to sanctuary town: Palaipaphos in the Late Classical and Early Hellenistic period”, στο P. Flourentzos (επιμ.), *From Evagoras I to the Ptolemies. The Transition from the Classical to the Hellenistic Period in Cyprus*, Nicosia, 17-33.
- Maier F.-G. 2008: *Nordost-Tor und persische Belagerungsrampe in Alt-Paphos* [Alt-Paphos 6], Mainz am Rhein.
- Μάρκου Ε. 2015: *Νομισματική και ιστορία: η περίπτωση της Κύπρου κατά τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους*, Λευκωσία.

- Masson O. 1983:** *Les inscriptions chypriotes syllabiques: Recueil critique et commenté. Reimpression augmentée* [Études chypriotes 1], Paris.
- Masson O. – Hermary A. 1982:** “Inscriptions d’Amathonte IV”, *BCH* 106, 235-242.
- Masson O. – Mitford T.B. 1986:** *Les inscriptions syllabiques de Kouklia-Paphos* [Alt-Paphos 4], Konstanz.
- Megaw P. 1951:** *Annual Report of the Director of Antiquities for the Year 1950*, Nicosia.
- Michaelides D. 1996:** “The economy of Cyprus during the Hellenistic and Roman periods”, στο V. Karageorghis – D. Michaelides (επιμ.), *The Development of the Cypriot Economy: from the Prehistoric Period to the Present Day*, Nicosia, 139-152.
- Michaelidou-Nicolaou I. 1976:** “Literary, epigraphic and numismatic evidence on Nikokles, king of Paphos”, *Κυπριακά Σπουδαί* 40, 15-28.
- Mitford T.B. 1960:** “Unpublished syllabic inscriptions of the Cyprus Museum”, *Opuscula Atheniensi* 3, 177-213
- Mitford T.B. 1961:** “Further contributions to the epigraphy of Cyprus”, *AJA* 65, 93-151.
- Mitford, T.B. 1971:** *The Inscriptions of Kourion*, Philadelphia.
- Młynarczyk J. 1990:** *Nea Paphos in the Hellenistic Period* [Nea Paphos III], Varsovie.
- Morpurgo-Davies A. – Olivier J.-P. 2012:** “Syllabic scripts and languages in the second and first millennia BC”, στο G. Cadogan – M. Iacovou – K. Kopaka – J. Whitley (επιμ.), *Parallel Lives: Ancient Island Societies in Crete and Cyprus* [British School at Athens Studies 20], London, 105-118.
- Näf B. 2013:** *Testimonia Alt-Paphos* [Alt-Paphos 8], Fürstenberg.
- Nicolaou I. 1971:** *Cypriot Inscribed Stones*, Nicosia.
- Papantoniou G. 2012:** *Religion and Social Transformations in Cyprus: from the Cypriot Basileis to the Hellenistic Strategos* [Mnemosyne 347], Leiden.
- Papantoniou G. 2013:** “Cypriot autonomous polities at the crossroads of Empire: the imprint of a transformed island landscape in the Classical and Hellenistic periods”, *BASOR* 370: 169-205.
- Παπαπολυβίου Π. 2014:** *Κύπρος στο γύρισμα του 20ου αιώνα*. Αθήνα.
- Pickles S. – Peltenburg E. 1998:** “Metallurgy, society and the bronze/iron transition in the East Mediterranean and the Near East”, *RDAC* 1998, 67- 100.
- Raptou S. 1996:** “Contribution to the study of the economy of ancient Cyprus: copper-timber”, στο V. Karageorghis – D. Michaelides (επιμ.), *The Development of the Cypriot Economy: from the Prehistoric Period to the Present Day*, Nicosia, 245-259.
- Raptou E. 2002:** “Nouveaux temoignages sur Palaepaphos à l’époque géométrique, d’après les fouilles de Kouklia-Plakes”, *CCEC* 32, 115-133.
- Rupp D. W. 2004:** “Evolving strategies for investigating an extensive terra incognita in the Paphos District by the Canadian Palaipaphos Survey Project and the Western Cyprus Project”, στο M. Iacovou (επιμ.), *Archeological Field Survey in Cyprus: Past History, Future Potentials*, [British School at Athens Studies 11], London, 63-76.
- Saporetti C. 1976:** “Cipro nei testi neoassiri”, *Studi ciprioti e rapporti di scavo* 2 [Biblioteca di antichità cipriote 3], 83-88.
- Sarris A. – Stamatidis G. – Papadopoulos N. – Kokkinou E. – Topouzi S. – Kokkinaki E. – Moissi E. – Iacovou M. – Kassianidou V. – Pappasavvas G. – Papantoniou G. – Dikomitou M. – Stylianides St. 2006:** “Palaepaphos, Cyprus: the contribution of geographical information systems and geophysical prospection in the study of the archaeological topography and settlement patterns”, στο A. Figueiredo – G. Velho (επιμ.), *Proceedings of the XXXIII International Conference Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology: “The World in Your Eyes”*, Tomar, 199-204.
- Σατράκη Α. 2012:** *Κύπριοι βασιλείς από τον Κόσμοσσο μέχρι το Νικοκρέοντα* [Αρχαιογνωσία 9], Athens.
- Schäfer, J. 1960:** “Ein Perserbau in Alt-Paphos?”, *Opuscula Atheniensi* 3, 155-175.
- Sherratt S. υπό έκδοση:** “The Palaepaphos Urban Landscape Project: Bronze Age pottery from Marchello 2006-2008”, *RDAC*.
- Shirley R. 2001:** *Kitchener’s Survey of Cyprus 1878-1883. The First Full Triangulated Survey and Mapping of the Island*, Nicosia.
- Stos-Gale S. – Maliotis G. – Gale N. 1998:** “A preliminary survey of the Cypriot slag heaps and their contribution to the reconstruction of copper production on Cyprus”, στο T. Rehren – A. Hauptmann – J.D. Muhly (επιμ.), *Metallurgica Antiqua. In Honour of Hans-Gert Bachmann and Robert Maddin*, [Der Anschnitt, Beiheft 8], Bochum, 235-262.
- Χατζιωάννου Κ. 1971:** *Η αρχαία Κύπρος εις τας ελληνικά πηγάς*, τόμος 1, Λευκωσία.
- Χριστοδουλίδου Ε. 2014:** *Ο ιδρυτικός ορίζοντας της Παλαιπάφου με βάση την κεραμική* [μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Κύπρου], Λευκωσία.
- Von Wartburg M.-L. 2001:** “The archaeology of cane sugar production: a survey of twenty years of research in Cyprus”, *The Antiquaries Journal* 81, 305-335.
- Webb J.M. 1999:** *Ritual Architecture, Iconography and Practice in the Late Cypriot Bronze Age* [SIMA Pocket Book 75], Jonsered.
- Webb J. – Frankel D. 2013:** *Ambelikou Aletri: Metallurgy and Pottery Production in Middle Bronze Age Cyprus* [SIMA 138], Uppsala.
- Yon M. 2004:** *Kition dans les textes. Testimonia littéraires et épigraphiques et corpus des inscriptions* [Kition-Bamboula 5], Paris.
- Yon M. 2006:** *Kition de Chypre* [Guides archéologiques de l’Institut français du Proche-Orient 4], Paris.
- Zomeni Z. 2012:** *Quaternary Marine Terraces on Cyprus: Constraints on Uplift and Pedogenesis, and the Geoarchaeology of Palaipafos* [διδακτορική διατριβή, Oregon State University], Corvallis.

Footprints of a lost memory: new evidence on the polity of Ancient Paphos

Maria Iacovou

What was ancient Paphos like when Homer described it as a famous cult centre? He was the first to associate the site with Aphrodite (*Odyssey* 8.363), whom he also called *Kypris*.

Paphos was almost certainly the region where the Greeks first learnt to write their language in the syllabic script of Cyprus; but how did the *temenos* of the Cypriot goddess (**figs. 1, 6**) acquire such fame during the Early Iron Age, when it was no more than the sanctuary of a small island polity? Megalithic and, therefore, emblematic, the Paphian *temenos* lived a second life after the 4th c. BC, when the Ptolemies conquered Cyprus and abolished the local kingdoms. It became the first “pan-Cypriot” sanctuary and the seat of the *Koinon* of the Cypriots. Thus, from the 3rd c. BC, its original role was gradually forgotten. Roman-date *testimonia* concerned with the cult of the goddess at *Palaepaphos* (as the site has since been known), in combination with the classicist approaches of two British missions that investigated the temple and the surrounding area at the end of the 19th and in the mid-20th century, shifted the focus of research

away from the political and economic identity of the sanctuary and from the significance of the foundation of ancient Paphos at the beginning of the Late Bronze Age.

A primary target of the *Palaepaphos Urban Landscape Project* (PULP), which was initiated in 2006, is to identify traces of a lost memory in a landscape where land-use changes and the transformation of the coastline have rendered the ancient polity largely invisible. It soon became obvious, however, that the project had to also take into consideration the entire hydrological basin of the region of Paphos (**fig. 2**), which was the economic resource area of the ancient polity. The paper provides a diachronic analysis of the region's economic history in relation to landscape transformations; it also introduces the new monuments that have been located recently on the plateaus to the north and east of the sanctuary (**figs. 13-23**). These targeted excavations have increased dramatically the site's visibility and have given substance to the urban structure of the ancient polity.